

М.Д. ЗВЕРЕВ М.А. ПРОСКУРЯКОВ

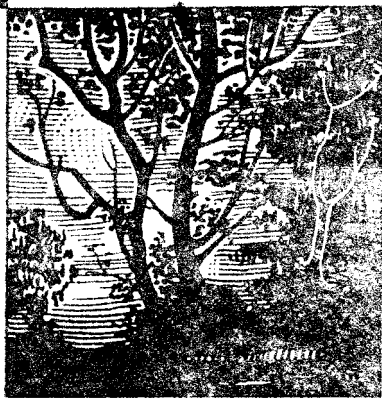
АЛМАТЫ ҚОРЫҒЫ

М. Д. ЗВЕРЕВ, М. А. ПРОСКУРЯКОВ

АЛМАТЫ ҚОРЫҒЫ

АЛМАТЫ
«ҚАЙНАР» БАСПАСЫ
1981

57 [069] Каз
УДК 502.74:59.006

Зверев М. Д., Проскуряков М. А.
3 57 Алматы қорығы — Алматы: «Қайнар»,
1981.—80 бет

Алматы қорығы өзінің табиғи және ғылыми құндылығы жағынан Қазақстандағы ең ғажап қорықтардың бірі.

Кітап авторлары оқырмандарды қорықтың өзіндік ерекшеліктері бар табиғатымен, оның өсімдік және жануарлар дүниесімен, қорықтың құрылу тарихымен, оны қорғау жұмысымен, сондай-ақ оның ғылыми проблемасымен очерктер арқылы таныстырады. Осының бәрі оқушыны республиканың шөлден мәңгі қар басып жататын аймақтарына дейінгі көрінісін бейнелейтін осы бір бірегей қорықтың табиғатын қорғауға қатысы бар екенін сезінуіне мүмкіндік береді.

Кітапты табиғатты сүйушілер қызыға оқиды.

57 [069] Каз

3 21002—081
463[07]—80 139—80 1603000000

© «Қайнар» баспасы, орыс тілінде, 1979 ж.

© «Қайнар» баспасы, қазақ тіліне аударма, 1981 ж.

Максим Дмитриевич Зверев,
Михайл Александрович Проскуряков

АЛМА-АТИНСКИЙ ЗАПОВЕДНИК

(на казахском языке)

Переводчик **Ж. Темирбеков.** Ответственный за выпуск **А. Дюсепбаев.**
Редактор **Н. Толепбергенов.** Худ. редактор **Б. Жапаров.** Тех. редактор.
Ф. К. Шабанова. Корректор **Т. Ш. Омарова.**

ИБ 1047

Сдано в набор 4.10.80 г. Подписано к печати 24.09.81 г. Бумага тип. № 1.
Формат 70×108¹/₃₂. Гарнитура журнальная рубленая. Печать высокая.
Объем в усл. п. л. 3,5+вкл. 0,35=3,9. Уч.-изд. 3,86+вкл. 0,72=4,6. Тираж
10 000 экз. Заказ 3688. Цена 65 коп.

Издательство «Қайнар» Госкомитета Казахской ССР по делам издательства, полиграфии и книжной торговли, 480046, г. Алма-Ата, пр. Абая, 143.

Полиграфкомбинат производственного объединения полиграфических предприятий «Кітап» Государственного комитета Казахской ССР по делам издательства, полиграфии и книжной торговли, 480002, г. Алма-Ата, ул. Пастера, 41.

Егер Алматы қорығының солтүстігінен оңтүстігіне қарай жол тартсаңыз, тамаша өлкеге тап боласыз: бір күннің ішінде тауға қарай бой түзеп, ақ сағымға шомған жапан дала көз алдыңыздан өтеді, тау өзендерінің сарылы құлағыңыздан кетпейді, қылқан жапырағы қалың жасыл шыршалар мен жапырағы сыбдыраған жабайы жеміс ағаштарын жиі кездестіресіз, сонау алып шыңдардың ұшар басында ақ қар мен көк мұз көз шағылыстырады. Теңіз деңгейінен 5018 метр биіктегі Талғар шыңынан бауырлас қырғыз елінің көгілдір Ыстықкөлі мен алып таулардың кең панорамасы көрінеді.

Қазақстан астанасы — Алматы қаласының шығысында 25 километр қашықтықта 89, 5 мың гектар алқапты алып жатқан Алматы қорығы басталады. Бұл — климаты орташа, өте әдемі, әрі бірнеше түрлі табиғи ландшафтарға бөлінетін өсімдіктер мен жан-жануарларға аса бай тамаша өлке.

Алматы қорығына Іле Алатауының орталық жотасы — Талғар тау тізбегі, құмдар, Үлкен және Кіші Қалқан атты таулары бар шөлді аймақ жатады.

Қорықты аймақтың таулары батысында Талғар өзенінің сол арнасымен, ал солтүстігінде — оң арнасымен өтеді, одан әрі биік таудағы Есік көліне дейін, шығысында Есік өзені бойымен Шелек өзені бастамасына дейін барып Қырғыз ССР-інің шекарасына тіреледі.

Шығысы мен батысында Үлкен және Кіші Қалқан таулары етегімен шектелетін Іле өзенінің шөлді тоғайларының оң жағалауын алып жатады.

Жалпы алғанда, таудың Жерорта теңізі климатына жақын салқын, дымқыл климаты шөл және шөлейттің құрғақ та ыстық аптабымен астасып жатады. Тауға көтерілген сайын Қара теңіздің солтүстік жағалауынан Ақ теңізге қарай бет алғандай, климат өзгеріп сала береді. Қорықта шөл және альпі шалғынды өсімдіктері, құрғақ дала мен шыршалы орман, сексеуіл тоғайлары мен жеміс ағаштары кездеседі; мұнда тянь-шань аюы мен ешкіемер, кесіртке, сілеусін, қарақұйрық, тоқылдақ пен шөл құсы — қарабауыр бұлдырық кездеседі.

Қорықта өсетін өсімдіктер мен жануарлардың бәрі де қорғауға алынып, зерттеледі. Бұл жердің табиғаты қолдан өзгертіліп немесе «жақсартылмаған» ландшафтардың даму заңдылықтарына сәйкес қалпында қалған. Алматы қорығы — табиғат эталоны, оған адамның шаруақор қолы араласпаған табиғат үлгісі. Оны адам әрекеті әсерінен табиғи ортаның өзгерту бағытын анықтайтын және табиғат байлықтарын ұқыпты да тиімді пайдалану жолын қарастыратын қазіргі кезде ғалымдарға өте қажет табиғи лаборатория деуге әбден болады. Іле жағалауындағы шөл мен Солтүстік Тянь-Шань тауына қоныс тепкен өсімдіктер мен жануарлардың тіршілік заңдылықтарын терең білмейінше олардың табиғи бірлігінің күрделілігін сақтау мүмкін емес.

Қорық ғалымдары оның табиғи комплекстерін терең зерттеп, олардың биологиялық тепе-теңдік заңдары мен құпияларын тануда. Бұл — өзекті проблема. Ол қорықты сақтауға ғана емес, халық шаруашылығы үшін де аса маңызды. Оны шешу — табиғат байлықтарын тиімді пайдалану мен оларды дұрыс қорғаудың кілті.

Өте күрделі, әр түрлі табиғи бірліктердің биологиялық тепе-теңдігі бір немесе бірнеше ғана өсімдіктер мен жануарлар түрінің тіршілік әрекетіне байланысты болғанына мысал аз емес. Табиғаттың биологиялық байланысындағы ондай «әлсіз» буындарды анықтау оңай шаруа емес. Ол әр түрлі саладағы жоғары квалификациялы мамандардың бірлескен күшімен ғана шешіледі. Сондықтан да

мұнда өсімдік және оның тіршілік ортасы, сүт қоректі жануарлардың, құстардың, насекомдардың, қос мекенді, бауырымен жорғалаушы жануарлардың, тағы басқа табиғат комплексінің өзге де компоненттері бір мезгілде зерттеледі. Әрбір ғалым-зерттеуші өз нәтижелерімен өзгелерді толықтырып отырады.

Бәрін де бақылап отыру оңай шаруа емес. Қорықтың өсімдіктер дүниесі құрамында жоғары сатылы өсімдіктердің 590-нан астам түрі, мүктің 107 түрі, қынаның — 77, саңырауқұлақтың 159-ға жуық түрі бар. Қорық аңға да аса бай; құстардың — 170, сүт қоректі жануарлардың — 60, бауырымен жорғалаушылардың — 25, насекомдардың 700-ден астам түрі бар. Қазір қылқаны қою реңді Шренк шыршасы орманы кеңінен зерттелуде. Мұның бірқатар бөлегін қорық ұйымдастырылғанға дейін сондағы шаруашылықтар біраз зиян келтірген болатын. Ол астаналық қалаға таяу болғандықтан да оны браконьерлер мен орман өрттерінен қатаң қорғауды қажет етеді. Антропогендік тығыздық жабайы аңдарды өздері тіршілік ететін ормандардан қорық ормандарына қоныс аударуға мәжбүр етеді. Міне, бұлардың бәрі шыршалы тау ормандарының биологиялық тепе-теңдігін сақтауды күрделілендіре түседі.

Ғалымдарға Шренк шыршасы жайында көп нәрсе мәлім: оның гүл жару және жеміс салу биологиясы, бұтақтарының көлденең бітуі, сүт қоректі жануарлардың, пайдалы және зиянкес насекомдардың бұл аса қажетті реликт өсімдіктің көбеюдегі ролі зерттелді. Қазір орман өсірушілер, геоботаниктер, териологтар, герпетологтар Тянь-Шань шыршасының табиғи түрде біркелкі қайта көбею жолдарын зерттеп қарастыруда. Олардың тағдыры тек қорық қызметкерлерін ғана емес, Қазақ ССР Ғылым академиясының ботаника және зоология институттарын, Еңбек Қызыл Ту орденді Қазақ ауыл шаруашылығы институтын, Қазақ орман шаруашылығы және агромелиорация ғылыми-зерттеу институтын, ауа райын зерттеу институтын, Қазақ ССР Ғылым академиясының география секторын, Алматы және Қарағанды университеттерін де өте ойландыруда. Олар қорық қызметкерлерімен бірлесе отырып, ормандардың табиғи жаңарып отыруын, оған шөп жамылғыларының, тал-шіліктердің жалпақ жапырақты ағаш түрлерінің, құстардың, сүт қоректі

жануарлардың, насекомдардың және орманның түрлі табиғи бірлестіктерінің компоненттерін зерттеуде. Осы ретте құмырсқалардың атқаратын қызметін зерттеуге ерекше көңіл бөлініп отыр.

Ғалымдар «Табиғат шежіресін» жазуда. Бірақ мұны тек олар ғана жазбайды. Қорық сақшыларынан да көптеген мәліметтер түсіп жатады. Әрбір қорық сақшысы өзіне белгіленген фенологиялық учаскеде өсімдіктер мен жан-жануарлардың фенологиясын, яғни тіршілік әрекетін бақылап отырады, учаскедегі жануарлардың есебін жүргізеді. Барлық қызықты фактілерді қорық басқармасына хабарлайды.

Қорықта ғылыми жұмыстар оның құрылған алғашқы жылдарынан бастап жүргізіліп келеді. Ол сонау отызыншы жылдары құрылып, Кіші Алматы өзені бассейнінде он бес гектар жерді алып жатты.

Одан соң қорық аумағы әлденеше рет өзгерді. 1935 жылы қорыққа Үлкен Алматы, Талғар, Есік, Түрген, Шелек, Таушелек, Табанқарағай орманды алқаптары кірді. Ал, 1936 жылы қорыққа Сөгеті жазығы, Бөгеті таулары мен Сарышаған, Қаракүлдек жерлерінің Іле өзеніне жақын жағы кірді. Енді қорықтың жалпы көлемі 856680 гектар болды. Сөйтіп, одақтық маңызы бар қорыққа айналды. 1941 жылға қарағанда қорық Іле Алатауы жотасын түгел, Шелек өзенін бойлай отырып Кетпен жотасының бір бөлігін және Іле өзеніне дейінгі шөл даланы алып, оның көлемі бір миллион гектарға жетті. Ол сол кезде Совет Одағындағы ең ірі қорықтардың бірі болып саналған болатын.

1937 жылы ғылыми-зерттеу жұмыстары басталды. Ұлы Отан соғысының алдында қорық дамудың даңғыл жолына түсті. Бұл аса ірі табиғи лабораторияға Москвадан, Ленинградтан, Украинадан, Сібірдегі жоғары оқу орындарынан құрамында жүздеген ғалымдар бар ғылыми экспедициялар келеді. Қорықта белгілі ғалымдар С. И. Огнев, П. А. Мантейфель, Н. В. Павлов, И. Г. Галузо, Б. К. Штегман, А. Г. Банников, тағы басқалар еңбек етті. Құрамында 150-ден астам адамы бар Қазақстанның 25-тей экспедициясы әр жыл сайын қорық тауларында ғылыми зерттеулер жүргізді. 1941 жылға қарағанда жүздеген студент қорықта өздерінің диплом жү-

мыстарын өзірледі. Ғылымдағы жаңа бағыт өсімдіктердің экологиялық морфологиясы ілімінің негізін қалаған еліміздің аса ірі ғалымы И. Г. Серебряков өзінің ғылыми жолын дәл осы қорықта студент-практикант болудан бастады.

Қорықтың ғылыми бөлімі барлық экспедицияларды территорияларға бөліп, олардың жұмысын үйлестіріп отырады. Қорық қызметкерлерінің аса бай ғылыми еңбектері мен зерттеулері Алматы қорығы жөніндегі ғылыми еңбектердің он томдығында жарияланған. Сондай-ақ олардың көптеген мақалалары Москва, Ленинград, Қазақстан және шетелдегі әр түрлі ғылыми мекемелердің басылымдарында жарық көрді.

Қорықтың ғылыми өмірін 1941 жылы басталған Ұлы Отан соғысы үзіп жіберді. Соғыстан соңғы жылдарда қорық бұрынғы келбетінен айырылған болатын. Оны қалпына келтіру 1960 жылдың январынан басталды. Содан бері қорықтың өсімдіктер дүниесі мен жануарлар әлемін зерттеу үздіксіз жүргізіліп келеді, ал табиғатты қорғауға ерекше көңіл бөлінген.

Қорықтың барлық аумағы учаскелерге бөлініп, қорық сақшыларына бекітіліп берілген. Мұнда рұқсатсыз жүруге болмайды. Қорық сақшылары постыларында радио-телефон байланысы бар, территория авиациямен бақыланады.

Қорықтың әрбір қызметкері белгілі тәртіпті сақтап отырады: браконьерлікке жол бермеу үшін қорықты топ-тобымен жүріп аралайды, табиғатты қорғауды насихаттау үшін профилактикалық жұмыстар жүргізеді: лекциялар оқиды, тұрғындармен радио, телевизор арқылы әңгіме өткізеді, қорық музейінде сан қырлы істер атқарады. Тек соңғы он жылдың ішінде ғана ғылыми қызметкерлер одақтық және республикалық баспасөз беттерінде табиғат пен қорықтың маңызы жөнінде 300-ден астам ғылыми-зерттеу мақалаларын жариялады.

Қорық музейінде барлық аңның, құстардың, өсімдіктердің, насекомдардың экспонаттары, түрлі тау жыныстары коллекциясы жиналған. Музей экспозициясы көрермендер қорық өмірін терең танып біле алатындай етіп безендірілген. Музейді ұйымдастыруға Қазақстан суретшілері мен таксидермистері үлкен көмек көрсетті.

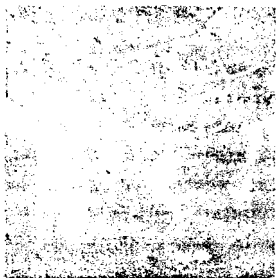
Қазір қорық музейі еліміздегі ең үздік музейлердің бірі болып саналады деп толық сеніммен айтуға болады. Бұған музейді тама-шалаған көптеген адамдардың арнайы кітапта қалдырған қолтаңба-лары куә болады. Олардың арасында біздің еліміздің ғана емес, шетелдерден келген қонақтардың да лебіздері көп.

Қорықтағы жолға қойылған күзет, оны аралаудың пропускалаық жүйесі өз жемісін беруде. Браконьерлік азайды. Қорықтағы жан-жануарлар саны өсе түсуде. Қорық қалпына келгелі бері Талғар өзені бассейнінің ормандарындағы марал саны сексенге жетті. Қазақстанның Қызыл кітабына кірген қорықтың жан-жануарлары — Тянь-Шань аюы, Орта Азия сілеусіні, барысы, архар, қарақұйрық, көк құс, су бүркіт ешбір қауіпсіз тіршілік етуде. Орман өмірін зерттеу жөнінде үлкен жұмыс жүргізілуде. Түйе жаңғағы ағашын таңдап алған белгілі бір жерде ойдағыдай өсіру мүмкіндігі дәлелденді. Бұл жергілікті жағдайда жаңғақ өсірудің мол мүмкіндігі бар екенін ашып берді.

Тянь-Шань шыршасы діңінің қайта қалпына келуі терең зерттелуде. Егер оның түбірінде тіршілік қабілеті бар бұтақтар қалдырып кессе, бұлардан кесілген бір дің орнына бірнеше жаңа дің өсіп жетіледі. Сөйтіп орман жағдайын қалпына келтіру процесі тездетіледі.

Тау шыршалары арасындағы кейбір жан-жануарлардың түнгі тіршілігін зерттеу әдісі қолға алынды. Ғалымдар жабайы аңдар, құстар мен насекомдар тіршілігінен орман үшін зор практикалық маңызы бар көптеген жайларды анықтады.

Қазір қорықтар туралы әңгіме бола қалса, биологтар мен аңшылық мамандары ғана емес, қорық ісіне қатысы жоқ адамдар да бір арнада ой тоғыстырады. Шаруашылыққа пайдалану есебінен алынып тасталған қорықтар территориялары жалпы мемлекеттік маңызға ие. Біздің ғасырымызда қорықтар мәдени мұралар сияқты еліміздің ұлттық мақтанышы. Алматы қорығы Қазақстанның ұлттық мақтанышы деп есептеуге әбден болады.

ӨЗЕН БОЙЫНДАҒЫ «ДЖУНГЛИ»

Егер Алматы қорығына оның солтүстік шекарасынан бастап саяхатқа шықсаңыз Іле өзенінің оң жақ жағалауын алып жатқан ит тұмсығы өтпес қалың нуға тап боласыз. Алғаш қарағанда бұл көкпен көмкерілген ну жыныс таңқалдырады: тал, ақ тал, теректер лиана шырмауығы, құлмақтың айқыш-ұйқыш құрсауында қалған; итмұрындар мен жидектер бірыңғай тікенді қабырғалар құрайды. Қалың көк нудың арасында кездесетін тырбиған, селдіреген жиде ағаштары бозғылт дақ болып көрінеді. Бұл ағаштар өзен құмды жермен аққанда оның жағалауында көгілдір тартып жақсы көрінеді.

Ағаштар мен бұталарға қарап тұрып олардың белгілі бір тәртіппен өскенін байқайсыз. Ылғалды жерлерде бойы биік тал мен жиде, ал құрғақтау жерлерде бұлардан аласа шеңгел, жиыңғыл бұталары, бұлардың астында, яғни ең төменгі қабатта айрауық, төселме бидайық, қамыс өскен.

Іледен алыстаған сайын табиғат құрғай түседі, сарғыш тартқан сары сазды топырақ бетінде ойдым-ойдым ақ таңдақ сор жалтырайды. Орман бейнесі де өзгере түседі. Шөлге ғана тән ағаш — тораңғы көзге жиі ұшырайды. Ылғалды жерде өсетін өсімдіктердің орнына құрғақшылыққа төзімді келген өсімдіктер — алабота, у кекіре, бір жылдық сораң кездеседі. Алайда, шөл тораңғылары басым келеді. Бұл топырақ сортаңдылығына төзімді, аяз бен құрғақшылық қауіпті емес. Сондықтан да осы тораңғылар өзі өскен

жерде жиде мен ылғалды топырақты тәуір көретін талды ығиыстыра өседі.

Іле бойы — шөл ортасындағы тірі өмір өзегі. Түрлі шөп, бұта, ағаштар өзен бойына өзіндік көрік беріп тұрады. Олар өзенді құм мен шаң-тозаңнан қорғап, ылғал сақтайды, табиғатты құлпыртып, көгалдандырады. Жаз айларында дәл іргеде шөлдің отты лебі есіп тұрса, өзен бойы тоғайы әрдайым салқын қалпын өзгертпейді. Мұнда шөлге қарағанда ауаның температурасы 5—12 градус төмен, ал ылғалдылығы 6—20 процент жоғары. Сол сияқты мұнда тауға қарағанда қыс кеш түседі.

Тоғай — Іле өзенінің перзенті. Оның тіршілігі үшін өзен суының маңызы орасан зор. Егер ыза суы деңгейі төмендеп кетсе немесе өзен тасқыны аз болса орман құрап, тіршілігін тоқтатады. Демек, қорық жеріндегі шөлді Іле жағалауында өскен өсімдіктер құрамының тіршілігі ұстара жүзіндей қауіпте өтіп жатады. Тоғай іші көптеген ақ мен құстардың құтты мекені. Егер іргесіндегі шөлде тіршілік белгісі сирек байқалса, тоғай ішінде тіршілік әрекеті қайнап жатады. Мұнда елік, құм қояны, жабайы шошқа, Жетісу қырғауылы, бұлбұлдар мен өзге де көптеген сайрағыш құстар тоғайға көрік беріп, көз тартады.

БҮЛБҮЛДАР ПАТШАЛЫҒЫ

Алтын күннің таңғы шапағы мен кешкі арайы қандай тамаша! Дәл осы сәттерде тоғайлар бұлбұл әнін тыңдап тұрғандай. Осынау ғажап үн алысқа естіліп жатады. Ауада әсем бір күй сазы тербетіліп тұрып қалғандай.

Әдетте бұлбұлдарды көктем әншісі деп атайды. Шөлде көктем апрель айында-ақ гүлдермен бірге ғайып болады. Бұлбұлдар тоғайға май айында, тікенді жиде хош иісті гүл жарған кезде ұшып келеді.

Тоғайды бұлбұлдар ғана мекендемейді. Күндіз титімдей оңтүстік кептерлерінің құлаққа жағымды үндері торғайлардың әнімен және қырғауылдардың «таңдай қаққандай» дауысымен астасады. Кейде су жылан мен улы жылан шөп арасында ирелеңдеп бара

жатады. Егер бұлар бұлбұлдың жердегі ұясын байқай қалса, онда аңқау әнші құстардың ұрпақтарына қауіп төнді дей беріңіз...

Бұлбұлдар, әсіресе, кешке шаттана ән салады. Кенет, тоғайдың мына бір тұсында әуезді ән құлаққа ұрғандай тына қалды. Не болды екен? Көрші тоғайда бұлбұл әні асқақтап тұр емес пе? Ә, түсінікті! Қос қанатын дыбыссыз қаққан жапалақ осында ұшып келген соң, бұлбұлдар да демдерін іштерінен ала, тына қалыпты. Сәлден соң ол екінші тоғайға қарай ұшып бара жатады. Әдетте, олар бұлбұлдар әні асқақтап тұрған жерге өш...

Арада бірер минут өтпей-ақ онда да тым-тырыс бола қалды. Ә, жапалақ жеткен екен ғой. Бірақ ол бейқам қалған бұлбұлға тап бола алмады. Оның тапқаны тышқан болды. Бұларды ол түнімен аулайды. Қарақат көзді әншілерді оған ұстау қайда!

Уақыт Іле өзенінің өмірін өзгертті. Қазір бұнда ескегінің тұтқасы құлақ тұндыра сықырлаған ағаш қайықтарды көрмейсіз. Қайықтың жыртылған жеріне ерітіп құятын қарамайдың да жағымсыз иісі шықпайды. Дөңгелегі қалаған суға шалп-шалп етіп, өгіз аяқмен жүретін пароходтар да жоқ. Қазір мұнда моторлы темір қайықтар жүйткиді. Жағалаудағы үйлердің төбесінде антенналар бой түзеген. Қуатты катерлер жүк тиелген ауыр баржаларды еркін итереді. Тіпті бакендарда, сигналдық бағандарда керосин шамы емес, электр шамдары жарқырайды. Сонау алыс балалық шақтағы таныс, сүреңсіз өзен келбеті қазір адам танымастай өзгерген...

Бірақ Іле өзені бойындағы бұлбұлды тоғайлар сол қалпында. Бұл төңіректегі басқа дауыстың бәрін бұлбұлдар әні басып кетеді. Осы ән бір сәт те тынбағай да!..

ҚЫРҒАУЫЛДАР МЕКЕНІ

Таңертеңгілік қалың бұта, шөп, ну қамыс арасынан қырғауылдардың «таңдай қаққан» тәрізді дауысы алысқа естіліп жатады. Кейде олар кенеттен аяқ астынан пырылдап шыға келгенде бейқамдықтан селк ете қаласың. Бұл әсем құс біздің жеріміздегі жабайы тауықтардың бірі деп саналады. Бірақ, оның тек қораздары ғана көркем, реңді. Ал, мекиенінің қауырсыны сұр түсті, сондықтан

да ол бұта арасында отырған кезде көзге байқала қоймайды. Балапан басатын қырғауыл мекиеніне бұндай қорғаныс рең керек-ақ!

Іле бойында қамыс адам бойынан да биік болып, өте қалың өседі. Қырғауылдар түнеуге осында келеді, себебі, құрғақ қамыс сылдыры төнген қауіпті тез аңғартады. Олар күн ыстық кездері де осы жерді паналайды. Жыртқыш құстар мұнда қырғауылдарға шабуыл жасай алмайды, бұған қамыс бөгет болады.

Қырғауылдар негізгі жемін тоғайдан табады. Тікен жиде, жиде, зерек жемістері қырғауылдардың сүйсіне жейтін жемі. Күзде осы өсімдіктердің жемісі, тұқымы пісіп-жетілгенде қырғауылдар «дас-тарқаны» байып кетеді. Құстар қас қарайғанша ағаш бастарында, шөп арасында жем теріп, қысқа қарсы күш-қуат жинайды.

Қыста қырғауылдар ашаршылыққа ұшырауы мүмкін. Тоғайға қара жемсаулы тырқылдақ, шетен торғайы, сібір боз шымшығы, сібір қараторғайы қыстауға келеді. Бұлар да жиде, зерек, итмұрын жемістерін құныға жейді. Қурап қалған өсімдіктерде сақталып қалған дән-дәнектер тек қырғауылдар үлесіне тимейді. Бұған пайыз торғай, кезеген торғай, жасымның торғайы әуес келеді. Қырғауылдар ағаш бүрін теруге, көң, қоқыр-соқырды аяғымен тебіндеп, жем іздейтін кәдімгі тауықтардай, олар қыста қарды тебіндеп жем іздеуге мәжбүр болады.

Қырғауылдар үшін ең қауіптісі — қалың қар. Жазда, күзде жерге төгілген өсімдік тұқымдарын қар басып қалады, құс жем іздей алмай, күні бойы бұта түбін паналайды. Қалың қарлы қыста көптеген құс қырылып қалады. Қырғауылдар саны қар қалыңдығына және көктемде Іле өзенінің қатты тасуына байланысты өзгеріп отырады. Тасқын су жағалаудағы қырғауылдар ұясын бұзып, жас балапандарын алып кетеді. Қырғауылдардың ересек мекиендерінің қайта жұмыртқа салуы өте сирек кездеседі.

ҚАНАТТЫ БАЛЫҚ АУЛАУШЫ

Тоғайда Іле сары шымшығы, қаршыға тәрізді мақтан торғайы, сары құйрықты тағанақ, сұр тағанақ, жабайы кептер, тағы басқа да ұсақ құстар көп кездеседі.

Өзеннің кейбір саяз жерлерінде қарайып ірі құстар көрінеді. Кейде олар таяз судан әрең көрініп тұрған құм саязға қонып отырады. Ол қазір өте сирек кездесетін су бүркіті. Ол Іле жағалауында ұя салып, тұрақты тіршілік етеді. Бұл қуатты жыртқыш құс өзенге жақын ағаш басына ұя салады. Бірақ су бүркітінің өзен алқабындағы кіші-гірім жануарлар мен құстарға зияны жоқ, тек балықпен қоректенеді. Ол шағаладай ептілікпен судан қандай ірі балық болса да тырнағымен іліп алып кетеді. Біз шағаланың ұзақ әуремен балық ұстайтынын білеміз. Ал су бүркіті суға бір шүйілсе болды-ақ, олжа оның темірдей тырнағында кетті дей беріңіз.

Су бүркіті өзеннен алыс таулы жерде ғана қырғауыл, қоян, сарышұнақ, кірпі аулайды. Ал ашыққан кезінде адам қонысы маңына келіп, тастаған қалдықтарды жеп күн көреді, тіпті кейде мысық, итке де шабуыл жасайды.

Су бүркіті — маңғаз құс. Су бүркіті жұп құрып тіршілік етеді. Әрбір жұптың алма-кезек пайдаланатын бірнеше ұясы бар ұялайтын мекені болады. Ұясының өзі бір күрделі құрылыс іспетті, қабырғасын жуан бұтақтардан тұрғызып, ішіне шөп, ағаш қабығын төсейді. Мекиені 1—2 ғана жұмыртқа табады, одан бір айда балапан шығады. Су бүркіті ұрпағына өте қамқор келеді, күні бойы балапанын қоректендіреді. Июньнің аяғында балапандар өздігінен ұшатын халге жетеді, бірақ өз ұясынан ұзап кетпейді. Су бүркіті Қазақ ССР Қызыл кітабына жазылып, жақсы қорғауға алынған.

ҚҰМ ҚОЯНЫ ЖӘНЕ ТАҒЫ БАСҚАЛАР

Іле жағасында қоян бәрінен де көп. Олар бір тұстан ырғып шығып қаша жөнеледі, не қалың бұтаға жасырына қалады. Біздің оңтүстіктің қояндары қыста да сұр түсті. Шөлді үнемі қар басып жатпайды, жауын-шашыны өте аз (жылына 100—200 миллиметр), әрі шамалы жауған қарды күшті жел сай-салаға үрлеп әкетеді. Сондықтан да сұрғылт түс қоянды жылдың барлық мезгілінде де хауіп-қатерден сақтайды. Олар күні бойы шөп, бұта арасында жасырынып жатады, өйткені күндіз қоянның жауы көп. Міне, қоян жатқан жерге елік жақындады. Бұта арасынан қояндар атып шы-

ғып, ойынға кіріседі. Бірақ, елік оған көңіл аудармастан өз бетінше жайыла береді.

Қоян ерлігін түсіндіру оп-оңай. Олар үшін еліктер күзетшілік міндет атқарады. Өз қауіпсіздігін ойлайтын тұяқтылар қауіп төнген сәтте бас сауғалап қаша жөнелгенде қояндар да шөп арасына жасырына қояды.

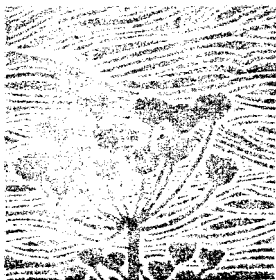
Кесірткенің құйрығынан ұстап алсаңыз қолыңызда құйрығын қалдырып, өзі құтылып кететінін кім білмейді. Иә, тірі қалу үшін құйрық садақа! Дегенмен, өкінетін ештеңе жоқ, кесіртке құйрығы тез жетіледі, бірақ бұрынғысынан келте болады. Әйтеуір құйрық қой. Ал, қоян басқаша аман қалады. Егер, оның жауы терісінен ұстаса, ол терінің сол жерін жауға «ескерткішке» қалдырып қашып кетеді. Бір қызығы сол, тері жұлынған жерден бір тамшы да қан шықпайды. Қоянның осы бос терісі оның тіршілігін сақтап қалады. Зақымданған жер тез жетіліп, қалпына тез келеді.

Қар көп жауған және қалың қарлы қыста қураған шөп пен өсімдік тұқымдары қар астында қалғанда қоян өте көп қырылады. Мұндай қыс Іле шөліне тән емес, өте сирек кездеседі. Сондықтан да қояндар бұған бейімделмеген. Өздерінің сұр «тондарымен» қар үстінде жыртқыштар көзіне бірден шалынады.

Тоғайда басқа да жануарлар тіршілік етеді. Өзеннің суы таяз құм сазынан өз мекеніне келген құладынды қуған шағалалардың шаңқылдаған дауысы шығады. Бұл бір үйректің ұясы емес. Ұясын қорғаған шағаланың жабыла қууы адамға да қолайлы емес, өйткені олар бірнеше минут ішінде өз саңғырығымен адамды әкпен ақтағандай сатпақ етеді.

Кешқұрым тоғайдағы өзен жағалауында қармақ салып тұрғанда жүзіп бара жатқан су егеуқұйрығын көруге болады. Егер оларды бақылауға алсаңыз төмпешіктердегі құрғақ жапырақтардан жасалған ұяларына кіріп-шығып жатқанын аңғаруға болады. Су егеуқұйрығы көбіне жағалаудағы жардан ін қазады.

Түнде тоғайда маңыраған елік даусы естіледі, құстар мен ұсақ аңдардың қас жауы — жабайы мысықтар сыбдырсыз басып бара жатады.

ТОҒАЙ ІРГЕСІНДЕ

Іле арнасынан сәл ұзасаң-ақ болды, тоғайдың жасыл нуын сазды-тастақты шөл жалғастырады. Өзен арнасы алыстаған сайын тіршілік те сезілмейді, шөлдің аты шөл, жасыл өсімдікке нәр беретін ыза суы ұзаған сайын сиреп, тереңге тартылып, жер бетін ақ таңдақ сор басады; топырағы жарылған жалаң тақырларда көктем қысқа мерзімде өте шығады.

Жалды құмдарда тіршілік белгісі жоқ сияқты. Кей жерлерде сирек өскен Лессинг жусаны, баялыш, ебелек, кәдімгі соран, бұйырғын көгеріп көрінеді.

Шағыл құм төбелері арасындағы тақырлар мен сорда қара сексеуіл, ал жалды құм дөңестерінде ақ сексеуіл өседі. Бұлардың сырт пішіні өте ұқсас: екеуінің де бұтақтарға жабысып тұрған қабыршақ-жапырақтары көзге әрең көрінеді, қара сексеуілдің биіктігі көбінесе 10 метрден, ал ақ сексеуілдің биіктігі 5 метрден аспайды. Сексеуіл — тіршілік ағашы. Оның тамырын сусымалы құмдар бекітеді, ағаш көлеңкесінде шөл шөптері өседі, ал бұтақтары құстар мен насекомдардың баспанасы.

Шөл өсімдерінің барлығы да ылғал үнемдеуге бейім. Олардың жіңішке, әрі кішкене жапырақтары суды буландырмайды, тереңге кететін ұзын тамырлары өте әріден ылғал тартады.

Көктемде шөл танымастай өзгереді. Көктем жаңбырынан нәр алған құм мен саз қысқа мерзім өсетін баданалы қоңырбас, раң, шөл шатыры гүлімен безене түседі. Бұл өсімдіктер қысқа мерзім

ішінде тіршілік энергиясын жинап алуға асығады, бірақ апрельдің аяғына дейін гүлдеп бітеді.

Көктемнің ұмытылмас реңін сирек кездесетін бұлақтар маңындағы өзіндік келбеті бар кішкентай көгалдар ғана еске түсіреді. Бұларды жыңғыл, шеңгел нуы қоршап жатады, ал суларында қамыс өседі.

Шөлде жаздың қапырық күнінде де тіршілік өтіп жатады. Оның тіршілігін көре де, сезе де білу керек. Құмды кесірткелер, қара қоңыздар, бозторғайлар және қосаяқтар мекендейді. Құм бетінде олардың әрлі-берлі жүрген мыңдаған ізін көруге болады. Міне, құмда саршұнаққа ұқсас құм тышқаны із тастаған, кірпі де асыға өтіпті. Құм кесірткелері мен ірі қоңыздар да өз іздерін қалдырыпты. Жыландар мен ірілі-ұсақты сан-алуан жәндіктердің іздері сайрап жатыр.

Түнде құм төбелеріне түскен іздерді таң атқанда көргенде, бұған түнімен ірі жаңбыр жауғандай көрінеді. Күн төбеге көтерілісімен құм бетіндегі ізді жел үрлеген құм жуып-шайып кетеді.

Шөл кесірткелері «өз істерімен» жүйіткіп жүр. Оларды қозғалғанда ғана көруге болады. Тоқтап тұрса көзге оңайлықпен шалынбайды, олардың терісінің реңі қоршаған тіршілік ортасының түсіне өте ұқсас келеді. Кесірткелерді қолмен ұстау қиын-ақ. Оның шапшаң қозғалғыштығы құм үстінде іннен-інге тез жетуіне, жауларынан құтылып кетуіне көмектеседі.

Бауырымен жорғалаушылардың ішінде әсіресе, оқ жыландардың өзіндік ерекшелігі бар. Халық оның көз ілеспес жылдамдығына байланысты осылай атаса керек. Жыланның денесі жіңішке, бітімі тығыз, жотасы сұрғылт қоңыр жолақты, ұзындығы 90 сантиметрге жетеді. Басы өте кішкене, денесімен тұтаса біткен. Жанынан қарағанда жыланның басы үшкір көрінеді. Ол сазды және құмды шөлде, сексеуілдер арасында жиі кездеседі. Оқ жыландар кесіртке аулағанда оқтай атылып 40 сантиметр биіктікке шапшиды. Оның улы тістері өзге жыландарға қарағанда тереңде жатыр. Осыған орай оқ жыланның уы ірі жан-жануарлар мен адамға онша қауіпті емес.

Пішінімен өліп біткен қазба кесірткелерге ұқсаған агама деген кесіртке де өзіндік келбетімен қызық. Оның құйрығы ұзын, мойыны қысқа, аузы тісті, ұзындығы 30 сантиметрдей, өткен дәуірлерде тіршілік еткен кесірткелердей агаманың денесі мүйізденген қабыршақпен қапталған. Агамалар айбат шеккенде әдеттегі сұрғылт реңі көк сары, ұрғашысында қызғылт түске өзгереді.

Агамалар шөл жағдайына әбден бейімделген. Олар өте жылдам жүгіреді, ыстыққа төзімді. Олардың дене температурасы тұрақты емес. Сондықтан да шөл ыстығы 50 градусқа жеткенде не бұдан асқанда сексеуіл басына өрмелеп шығып, салқындап отырған агамаларды көруге болады.

Мұнда тіпті ауа райы қолайлы таулы аудандарға қарағанда өрмекші тәрізді насекомдар да көп. Құршаян, жалған құршаян, түкті бүйі, пішен шегі, өрмекшілер құм төбелер мен құмдарда мекендейді.

Даму тегі жағынан ежелден келе жатқан құршаяндар жемін аулауға ымыртта және түнде шығады. Бұл аса улы жыртқыш насеком. Оның уы құрсағында болады, оны жеміне инедей өткір бізімен шаншып құяды. Денесінің ұзындығы кейде 4 сантиметрге жететін құршаяндар да кездеседі. Жемі — әр түрлі насекомдар. Құршаянның уы адамға онша қауіпті емес.

Түкті бүйі де жыртқыш насеком, бірақ оның уы болмайды. Ол құршаяннан үлкен (6 сантиметрдей), жемі — насекомдар. Сондықтан да әдетте құршаяндар мен бүйілер түнде насекомдар көп жиналатын от жарығына үйір келеді.

Қорық шөлінде үлкен өрмек тоқымайтын өрмекші түрлері — сеіргіш өрмекші, өрмекші-қасқыр, бүйі көп кездеседі. Олардың ішіндегі ең ірісі бүйі, оның денесінің ұзындығы 5 сантиметрге жетеді. Сазды топырақты жерлерде құдық тәрізді тіке ін жасап, соған түскен насекомдарды жеп тіршілік етеді. Ұрғашысы балаларын арқалап жүреді. Бүйі қатты шағады.

Қарақұрттар өрмекшілердің ішіндегі ең қауіпті түрі. Оның уы адамды өлтіріп жіберуі де мүмкін.

ҚАРАҚҰЙРЫҚТАР

Іленің лай суы жалаңаш жағаны шайып жатыр. Қорықтың осы жағынан тастақты шөл мен құм өзенге тіреле біткен. Жайпақ жағалауда жан-жақтан келген мал тұяғының соқпағы көрінеді. Міне, бұл Қазақ ССР-інің Қызыл кітабына енгізілген, сирек кездесетін тұяқты жануар — қарақұйрық салған жолдар.

Жағалаудан алыста сары нәрсе көзге шалынды, демек қарақұйрықтар бірінің соңынан бірі келеді. Дүрбімен қарағанда бес теке көрінді. Олар өзенге жақындаған сайын жиі-жиі тоқтап, тың тыңдайды, алдарына қауіптен қарайды. Айнала тып-тыныш. Қарақұйрықтар жақындап келді. Міне, суға бірнеше ғана адым қалды. Олар жан-жақтарына тағы да қарап, суға құныға бас қойды. Олардың бірі су ішсе, екіншісі төңіректі бақылайды.

Өзеннің бұрылысынан қайық көрінді. Көзді ашып-жұмғанша қарақұйрықтар жоқ болады. Көз ұшында тек олардың сүлебесі ғана ағараңдайды.

Қазіргі кезде қорықта қарақұйрық қатаң қорғалады. Көптеген жерлерде қарақұйрық жойылып кету алдында тұр.

Жазда қарақұйрық әдетте таңертең және кешке жайылады. Ал, ыстық мезгілде шөлдің сирек те болса тал-шіліктерінің көлеңкесін паналайды. Күзде, көктемде және қыста күні бойы жайылады, жыңғыл, киеуіл, бұйырғын, бетеге, сіңір, сораң, сексеуілдің жас бұтағын жейді.

Шөлді қалың қар басса, қарамұздақ болса қарақұйрыққа қиын жағдай туады. Олар жайыла алмайды. Мұндайда қарақұйрықтар Матай тауының оңтүстік беткейлеріне көтеріліп, тау текелерімен бірге жайылады. Арықтаған қарақұйрықтар қасқыр мен ірі жыртқыш құстардың жеміне оп-оңай айналады. Бұларды кейде бүркіт те аулайды.

АРҚАР СҮРЛЕУІ

Саздақты және тастақты жазық шөл бірте-бірте Кіші және Үлкен Қалқан тауларына ойысады. Мұнда орман жоқ, бірақ Қалқан алыстан қарауытып көрінеді. Бұл — күннің апшы қуырар ыстықты-

ғынан, ыстық пен суықтың алма-кезек ауысып отыруынан, күшті желден ғасырлар бойы тұрған Қалқан тауының жартастары біртіндеп бұзылып жатады.

Жазық шөлдегі сияқты бұл жердің де ауа райы құрғақ: қысы суық, жазы ыстық. Аяз 45 градусқа, ал ыстық та 45 градусқа жетеді. Өте күшті жел (сағатына 60 километр) қарды үрлеп өтеді. Көктем кезінде нөсер жаңбыр салдарынан, сел де қиыршық тас аралас болып тұрады.

Бұл жер тау қойларының (арқардың) құтты мекені. Арқарлар Қазақ ССР-нің Қызыл кітабына енген сирек кездесетін жануарлар.

Олар өте үркек, дегенмен дүрбі арқылы Қалқан жайылымдары мен құздарынан мүйізі бұранда төрізді ауыр арқарларды жиі көруге болады.

Жазғы аптап ыстыққа дейін арқарлар күні бойы астық тұқымдас шөпті жайылымдарды іздеп, онда бетеге, қылма, боз, бұйырғынды жейді. Ал, жазда таңертеңгілік және кеште жайылады да күннің ыстық кезінде тау үңгірлерін паналайды. Қалқан тауларында су жоқ, сондықтан да арқарлар таңертең, не кешке Іле өзеніне келіп, су ішеді. Олар мұнда бір сүрлеумен келіп, қайтады. Олар сортаңды суды да ішеді.

Осы арқарлар сүрлеуін пайдаланып қорық ғалымдары бұл тұяқты жануарларды бақылап, есебін алады. Арқарлар тіршілігінен көп нәрсе белгілі. Табында 9-дан 28-ге дейін арқар болады. Аралас табынды есейген саулық арқар, ал тек қамқорлардан тұратын шағын топты кәрі қошқар бастайды. Қазір қорықта барлығы жүзге жуық арқар бар. Жазда шөп құрап кеткенде олар тауға қарай көтеріледі.

Бұл тау шыңдарын басып, ештеңе көрінбей қалса, саулық арқар бір орнынан қозғалмай жата қалады. Ал, қозылары оның үстіне шығып, жайласып жатады. Олардың қой қозыларынан өзгешелігі осы. Жел тау шыңдарынан бұлтты қуып әкеткенде дымқыл тастарға тағы да күн нұры төгіледі. Сонда ғана арқарлар орындарынан тұрып, жүре бастайды. Саулық арқар өзінің ойнақтаған қозыларымен әрі қарай жол тартады.

Арқарлар жыл бойы тауда тіршілік етеді. Мыңдаған жылдардан

бері олардың организмі тіршіліктің ең қатал жағдайларына әбден шынығып, бейімделген.

Олар бүкіл қыс бойы тұяқтарымен қар астынан құрғақ шөпті тебіндеп, сонымен қоректенеді. Тіпті, өте суық кездерде арқарлар желге арқасын беріп, жалаңаш таста күйсеп жата береді.

Селекционер-ғалымдар арқарларды көптен бері мұқият зерттеп келеді.

Жыл сайын жаздың басында жүздеген мың қой тау етегіндегі жайлауға шығады. Бірақ, мал отарлары онда көп ұсталмайды. Август айының жаңбыры мен тұманы, тау басына ерте түсетін қар шопандарды етекке түсуге мәжбүр етеді. Бұл көптеген ғасырлар бойы қалыптасқан.

Бірақ жүнінен өте сапалы мәуіті маталар тоқылатын меринос қойлар солтүстік және таулы жердің климатына бейімделмеген.

Ал, қойдың жақын ата тегі жабайы қой — арқарлар болса біздің тауларымыздың тұрақты тұрғыны. Олар үшін қарлы борасын мен аяз қауіпті емес.

Сондықтан да ғалымдар Н. С. Бутарин, Е. В. Большаков пен А. И. Жандеркин арқарлар сияқты тау жағдайына бейімделген биязы жүнді қой өсіруді қолға алды. Арынды Таушелек өзенінің жағасындағы Алматы қорығында СССР Ғылым академиясының Қазақ филиалының үлкен Күрмекті базасы құрылды.

Таңертең Николай Саввич Бутарин мен екі қорық сақшысы Күрмекті базасынан Күнгеі Алатауының шыңдарын бетке алып, салт атпен шықты. Бұл арқарлар «махаббаты» ояңған ноябрь айының аяғы болатын. Қалың тұман арасында олар ұзақ уақыт жүріп отырды. Жоғары өрмелеу оңай емес. Айналада қара тастар мен аршалардың сирек түптері кездеседі. Кейде аттардың тұяқ дүрсілінен тау кекіліктері пырылдай ұшып, дауыстарымен меңіреу тыныштықты бұзып жатты.

Тағы да біраз көтерілген соң, тік жақпар тастар көзге шалынады. Айналаның бәрінде аппақ қар жатыр. Тек күнгеі жақ қана әлі қарсыз, шөбі қураған. Бұл — бетеге. Арқарлар мен таутекелер осында жайылады. Төңіректе олардың жаңа іздері мен құмалақтары көрінеді.

Бутарин аттан түсті де иығынан мылтығын алып, тастардың арасына жасырынды. Аңшылар арқарларды осылай қарай қақпайлап келуге кетті.

Уақыт баяу өтіп жатты. Николай Саввич дүрбісін тау шыңдарына бағыттап, шыдамдылықпен күтіп отырды.

Кенет алыстан тастар домалай бастады. Тастардың арасынан әлдене қозғалды... Бұл таутеке. Үлкен тасқа ырғып шыққан екі ешкі қозғалыссыз тұр. Олар көгілдір аспан фонынан тамаша көрінеді. Бірақ, ғалымдардың күткені бұл таутекелер емес-ті, сондықтан да оқ шығарған жоқ.

Тағы да ұзақ күту. Кеш таяп келеді. Кенет, ғалым жасырынған тұсқа қарай бірнеше ұрғашы арқарлар бет түзеді. Олар оның дәл жанынан жүріп өтті. Тағы да айналаны тыныштық басты.

Ақырында — міне ол! Мүйізі қарағайдай үлкен қошқар тау жықпылынан шыға келді. Ол қуғыншылардан сақтанып, артына жиі-жиі қарап келеді.

Мылтықтың аузы, адамның көзі мен жануардың кеудесі бір сызықтың бойында қас қағым сәтте кездесе кетті. Айналаны жаңғырықтыра мылтық атылды. Арқар сұлқ түсті. Мылтық даусы таудың сай-саласын жаңғырықтыра шығып барып, басылды.

Бутариннің шығарған дәл осы жалғыз оғы Қазақстандағы мал шаруашылығындағы үлкен оқиғаның бастауы болған еді...

Арада бір сағат өткен соң Күрмекті базасының сүрлеуінде тұяқ тарсылы естілді. Ақ көбікке малынған атынан ырғып түскен ғалым лабораторияға жан ұшыра жүгіріп кірді. Оның қолында әлгінде ғана Күнгеі Алатауынан өзі атқан жабайы арқардың ұрығы бар еді.

Меринос қойлар қолдан ұрықтандырылды, сөйтіп, Алматы қорығы тауындағы арқардың тұқымынан тараған қозылар дүниеге келді. Бұл кішкентай буданның арқарлар сияқты дене құрылысы тығыз, кеудесі кең, аяқтары мықты болды. Тіпті, осы қозылардың көптеген қимыл-әрекеттері арқарлардан аумайтын еді: олар түнде жабайы арқарлардың қозыларына тән қасиетпен тоңбау үшін саулықтардың үстіне шығып жатты.

Мериностардың жібек тәрізді жүні будандарға мұра болып қалды. Ғалымдарға керегінің өзі осы еді. Бірақ, бұл сәл дөрекілеу сезілді. Міне, ізденіске толы селекциялық жұмыстың көптеген жылдары артта қалды. Содан бері жиырма жыл өте шықты. Ғалымдар діттегендеріне жетті. Сөйтіп, арқар төзімді, тамаша биязы жүні бар қойдың жаңа түрін дүниеге алып келді. Бұлар жайлау рахатын ғана аңсаған төзімсіз қойлар емес. Арқар-мериностар тауда да өздерін өте еркін сезінеді.

«ӘНШІ» ҚҰМДАР

Бұл күзде болған оқиға еді. Талтүсте күн шайдай ашық еді. Бірақ, түн қатты салқындай түсті. Шыбындар мен соналар болмаса да қорық сақшыларының аттары күндізгі әдеттері бойынша тыным таппай, құйрықтарын үздіксіз бұлғаңдатып, шыбындап тұрды. Бұл қасиет олардың бойында қысқа дейін сақталады.

Қорық сақшылары қас қарайған кезде Жоңғар Алатауы мен Үлкен және Кіші Қалқан таулары тарамдарының аралығындағы кішігірім бұлаққа келді. Бұлақ тастардың арасымен сылдырай ағып, қараңғыға сіңіп кетіп жатты. Айналада төменгі жағындағы жапырақтары тал жапырағындай сопақша келген, жоғары жағындағылары көктерек жапырағындай дөңгелек пішінді, бірақ қаңылтырдай қатты тораңғы жапырақтары сыбдырлайды.

Қорық сақшылары аттардың ер-тоқымдары мен ауыздықтарын алып бос қоя берді де, тораңғы бұтағынан маздап жанған от жанына жантайып жатып, шайдың қайнауын күтті. Кенет, таяу жерден құдды бір фабрика гудогындай дауыс естілді. Бұл күтпеген жайт еді:

— Жарық көрінбейді, ал тіпті таяу жерден гуіл естілді емес пе?— деп таңқалды жас қорық сақшысы.— Бұл маңда тірі пенде тұрмайды демеп пе еді, міне, керек болса, фабрика гудогы!

— Бұл гудок емес, үлкен құм тау ән салып жатыр,— деп сабырмен жауап берді қорық сақшысы.— Қарттар онда әлденеге жазаланған сайтан байланған деп сендіреді. Біз, жастар, бұған

сенбейміз, дегенмен кімнен сұрасаң да, бұл құпияның сырын дәл айтып бере алмайды.

Ұзамай құпия гудок тынды. Ақ қыраулы таңғы салқын қорық сақшыларын көп ұйықтатпады. Суықтан бүрісе жүріп олар таңертеңгі ас қамына кірісті. Түнгі самал тына қалды.

Үлкен құм таудан созылыққы гуіл тағы да естілді. Оның таптаза ақшыл құмы жаңа шашырап келе жатқан күн сәулесімен қызғылт тарта шағылысып, Қалқанның екі үлкен қара жотасының арасында жол тонаушылардың тұтқынындағы сұлудай болып тұр.

Арада бір сағат өткенде қорық сақшылары үлкен құм төбенің басында тұрды. Маңайда шөл ондаған километрге созылып жатыр, ал алыста Іле өзенінің айдыны көзге шалынады. Айналада не завод, не елді мекен көрінбейді.

Қорық сақшысы таудан тезірек түсіп, лагерьге тезірек барып, әрі қарай жолға шығуды ұйғарды. Ештеңеден секем алмаған ол құм төбеден балалық шағындағыдай сырғанап түсіп келе жатты. Онымен бірге сусылдақ құм төмен қарай құйылды. Кенеттен тау аңғарынан қуатты гүріл естілді. Қорық сақшылары аяқ астының тербетіліп тұрғанын аңғарды. Гүіл күшейген сайын, құм да тербетіле түсті. Олар тек етекке түскенде ғана жеңілдегендей еркін дем алды. Гуіл бірте-бірте тынды.

Бұл «әнші» құмдар — өте сирек кездесетін құбылыс. Үлкен және Кіші Қалқан тауларының аралығында өзіндік жер жағдайына және Іле өзенінің жақындығына байланысты жел орай пайда болады да, жел өзеннің таяз жерінен құм суырады. Ғасырлар бойы бұл жерде биіктігі 150 метр, ал ұзындығы 2 километрге дейін созылған үлкен құм төбе үйген. Самал жайлап соққан кезде құмның қалай суырылатыны көзге аңғарылады. Егер жел күшейе түссе, тау жотасы құмдақ бұрқасыннан мұнарланып тұрады. Жел құмды қысып, оның суырылуына жол бермейді. Ал, жел басылғанда ғана құм төмен қарай сусылдайды.

«Әнші құмдар» біздің еліміз бен шет елдердің бірнеше жерінде ғана кездеседі. Бірақ олардың үстімен жүрген кезде құм тек сыбдырлап, сусылдайды. Ал біздің құм тауымыз кеме, не завод гудогындай дыбыс шығарады. Табиғаттың өте сирек кездесетін

осындай көрінісін мәңгілік қорғау жөнінде шешім қабылданған. Сондықтан да шөлдің осы жері қорыққа айналған.

Күні бүгінге дейін бұл құбылысқа анықтама берілген емес. Әр түрлі пайымдаулар ғана бар. Дегенмен, ауаның құрғақ кезінде құмның бір-бірімен үйкелуінен дыбыстың пайда болатындығында ешбір күмән жоқ. Гуіл бірнеше шақырымға естіледі.

Профессор П. И. Мариковский осы үлкен төбенің құмының беткі жағында өте тығыз ылғалды құм қабаты бар деп есептейді. Содан құм сусылы өте күшейеді. Осыдан келіп гуіл шығады. Таудағы жаңғырық қолайлы жағдайда тығыз құм қабатымен шағылысып, тау жаңғыртатын үлкен күштердің толқынын туғызады.

Өзге ғалымдар дыбыс құм қиыршығының молекулалық құрылысының ерекшелігінен пайда болады деп есептейді. Кейбіреулер құм қиыршығының сыртын марганец пен калийдің қоспасы жауып тұратындықтан, дыбыс құм түйіршіктері үйкеюінен пайда болады да, бейне бір шайырдың қосылысы қатты дыбыс шығарғандай күшейе түседі деп есептейді. Дыбыс ауа мен құм қиыршықтары арасындағы тербелістен пайда болады деген жорамал да бар.

Соңғы жылдары москвалық ғалым В. А. Арабаджи Ока өзені жағалауындағы «әнші» құмдар мен біздің «әнші» тауларымызды зерттеп келеді. Ол әр түрлі жағдайдағы құм гуілін магнитофон пленкасына жазып алып, қазіргі акустикалық приборлар көмегімен лабораторияда талдау жасады. В. А. Арабаджи да П. И. Мариковскийдің пікіріне қосылды: дыбыстың пайда болуы құмның үстіңгі қабатының астында бұдан тығыз, құм бетінде жел өсерінен пайда болған «толқын» тәрізді ойлы-қырлы құм құрылымы түзілуіне байланысты, демек құмның үстіңгі қабаты осы ойлы-қырлы құм қабаты бетімен сусып жылжығанда тербеліп дыбыс шығарады деген тұжырымға келген. Автор өзінің болжамын елеулі математикалық есептермен дәлелдейді. «Бірақ шыны сауытқа немесе қапшыққа салынған, әрине, араластырылған осы құм, ешқандай тығыз, оның үстіне толқын тәрізді қабат болмаса да сілкілеп қойғаннан соң неге біраз уақыт дыбыс шығады?» деген сұрақ туады.

Демек, одан әрі зерттей түсу керек.

Қазір жер шарында құмдары гуіл шығаратын жүзден астам жер

бар. Олар Африкада, Гавай аралдарында, Америка континентіндегі елдерде бар. СССР-де мұндай құмдар Кола түбегінде, Байкал жағалауында (Святой Нос түбегінде), Рига теңіз кемерінде, Ока, Днепр, Вилуй және Лена жағалауларында, тіпті Поляр шеңберінің ар жағында да бар. Дегенмен, СССР-дегі ең үлкен «әнші құмдар» Алматы қорығындағы «әнші» таулар болып есептеледі. Күшті жел соққанда үш шақырымға дейінгі үйлердің терезесінің әйнектері дірілдеп кетеді. Сонымен, Алматы қорығындағы «әнші» таулар құпиясы күні бүгінге дейін ашылмай отыр. Әрине, бұл құбылыстың актуальды шаруашылықтық маңызы болмаса да, ғылыми жағынан дәлелдеуді талап етеді. Қазақстан Ғылым академиясы Алматы қорығындағы бұл жұмбақ жайды түсіндіруге өз көмектерін көрсеткені дұрыс.

ТАУДЫҢ ЖАЛПАҚ ЖАПЫРАҚТЫ ОРМАНЫ

АЛА ТАУ

Шөл мен тоғайлардың оңтүстігін ала Солтүстік Тянь-Шань тауының сілемдері Іле Алатауының орталық жотасы мен мұндалайды.

Алматы қорығының тауларын да ала деп атауға әбден болады: оның етегінен бастап шыңына дейін әр түрлі рең мен ландшафтар көз тартады. Жоғары өрлеген сайын тау көрінісі де өзгере береді. Етегінде шөптесін өсімдіктер мен бұта нуы өскен, ал теңіз деңгейінен мың метр биіктікте орман өседі. Солтүстік беткейінде жабайы алма, өрік, таққурай, қара жеміс, долана, зерек, ұшқат, үйеңкі, итжүзім, көктерек, мойыл өседі. Осы жалпақ жапырақты ағаш арасынан атақты Тянь-Шань немесе Шренк шыршасы деп аталатын пирамида тәрізді биік ағаштар кездесіп қалады.

Әсіресе, көктем кезінде ағаш арасында өскен эфемероидтар түрлі түске боянған кілемді есіңе салады. Қоғажай, айдарша шөп, қазжуа, алтай торсылдағы, жабайы жаушымылдық, тағы басқа өсімдікер көктемнің уылжыған күндерінде гүл ашады.

Егер таудың солтүстік беткейлерінде орман тұтасып жатса, оңтүстік, батыс пен шығыс беткейлерінің біраз бөлегі дала мен шалғынға айналған. Бұл жерлерге күн ұзақ түседі және күштірек қыздырады. Міне, сондықтан да оңтүстік беткейде далалық микроклимат байқалады және дала өсімдігі таралған. Бұнда қылқан селеу, Ганешин құмбетегесі, бреммер атқонағы, әр түрлі жусандар өседі.

Батыс және шығыс беткейлерінде шалғындық шөптерден — таспа, шалғындық қозықұлақ, Тянь-Шань еркекшөбі, шабындық қоңырбасы, аюбалдырған өседі. Бұл жерде тал-шілік те бар. Мұнда елік те келіп кетеді.

Оңтүстік беткейде бауырымен жорғалаушы жәндіктер көп. Көдімгі улы сұр жылан, Паллас қалқан тұмсық жыланы, су жылан, қара шұбар жылан шөп пен тас арасында жасырына тіршілік етеді. Әсіресе, Алтай жалаңкөз кесірткелері өте қызық, шағылысу кезінде олардың сұр түсі қоңыр-қызыл түске айналады.

Алғаш қарағанда таудың оңтүстік беткейі өзінше жеке бір оқшауланған тіршілік ететіндей әсер береді. Бірақ, бұл олай емес. Ормансыз оңтүстік баурайдың қорықты мекендеген көптеген жануарлар үшін маңызы аса зор. Әсіресе, бұл тау ормандары жануарлар үшін ерекше. Әңгіменің негізі мынада жатыр. Қысқы күндері солтүстік беткейлерге күн түспейді, жауған қар ағаштардың көлеңкесінде жатады, оның қалыңдығы 1,5—2 метрге жетеді. Мұндай жағдайда жануарлар азықсыз қалады, әрі жыртқыш аңдардан қашып құтылу да оңайға түспейді. Ал, іргелес тұрған оңтүстік беткейлерде қар болмайды, жылы болады, әрі шөп көктеп жатады. Осы жерге марал, елік, қабан, таутеке, ұлар қоныс аударады.

Осындай өсімдік әр түрлілігі ауа райының құбылмалылығынан деп білу керек. Жаз айларында тауға өр жүз метр көтерілген сайын ауаның тәуліктік орташа температурасы 0,7 градусқа салқындай түседі, ал қысқы январьдың орташа температурасы 8,4 градус болады. Таудағы жалпақ жапырақты ормандарда жылдық орташа температура плюс 7 градус. Тауға көтеріле түскен сайын күн сәулесінің радиациясы арта түседі.

Таудың климаттық белдеуіне жақын тұрған шөлдің ыстық лебі мен рельеф әсер етеді. Бұл әртүрлі учаскелердегі жергілікті климаттың ала-құлалығын туғызады.

Іле Алатауының топырағы да ала-құла. Тіпті кішігірім учаскелерде топырақтың бір түрі екінші бір түрімен аралас-құралас тұтасып жатады. Осындай ала-құлалыққа қарамастан жалпы заңдылықты анықтауға болады: солтүстік беткейдің орманды белдеуінің төменгі бөлігі өте құнарлы (қарашірігі 16—18%)— тау орманы-

ның күңгірт-сұр топырақты, одан басқа өзгеріске ұшыраған қара топырақты, сондай-ақ тегіс жердегі шалғындар мен биік тау далалары қара топырақты болып келеді. Жоғары көтерілген сайын топырақтың құнарлылығы азайып, тастақты бола береді де қабаты жұқара түседі.

Көкорай шалғынның молдығы, табиғат жағдайының қолайлылығы Іле Алатауының қойнауына көптеген жануарлардың келуіне себеп болған.

ЕҢ ӘДЕМІ ЖАНУАР

Тауға алғашқы қалың қар түсті. Ол күні бойы жауды. Көктемге дейін ақ көрпе жануарлар азығын қымтап жатты. Еліктердің қысты қалай қарсы алғандықтары іздерінен көрініп тұр. Жан-жағына үрке қараған елік кең адымдап, еш жерге аялдамастан тартып келеді. Тау етегінде бұлақ суы сылдырлайды. Ол әзірше қата қойған жоқ. Елік бұлақтан ырғып өтті. Енді арғы беттен екі елік ізі пайда болды. Демек, бұл төлін ерткен елік.

Еліктер түні бойы қорықты ерсілі-қарсылы кезіп, қарсыз жер іздеді. Бірақ, қар жерді біртегіс жауып тастап, жабайы аңдардың күнделікті тіршілігін бұзды.

Аш еліктер таң атқанда аш күйінде жата кетті. Тек, олар бірте-бірте тұяғымен жабайы алма ағаштарының түбін тебіндеп, күзде түскен алмаларды теріп, бұталардың жіңішке бұтақтарын шырпып, ағаш қабығын сыдырып, қардан шығып тұрған құраған шөп сабақтарын жұлып жеуге бейімделе бастады.

Таңертең қорық сақшысы Солтүстік Талғар аңғарымен жүріп келе жатты. Ол баурайда жайылып жүрген екі елікті көрді де тоқтай қалды. Жануарлар бейқам еді.

Бір елік қорықшыны байқады да, қыбыр етпестен алдыңғы аяғын көтерген күйі тұрып қалды. Үлкен құлақтары қайшыланып кеткен. Дүрбіден оның қара танауынан шыққан буы анық көрініп тұр. Ол бірнеше қадам аттап барды да басын зеректің бір топ бұтағының аржағына жасыра қойды. Екінші елік көрші бұтаның арасына тұлғасын жартылай сұға кіре кетті. Қимылсыз қатып қалған

олар төнген қауіптен жасырындық деп есептеді. Олардың сұр жотасы мен бөксесі қоршаған ортамен астасып жатты. Тек ақшыл бөксесі ғана көзге аңғарылып тұрды.

Бұл бұғылар қысқы күні таңертеңнен кешке дейін қураған қурай, бұта шырпыларымен қоректенеді. Ақ қарда олардың бейнесі айқын аңғарылады. Еліктер — қорық көркі.

Бірақ, июль айының жылы түндерінде аңғар бойында кенеттен ащы дауыс шығады. Бұл еліктің даусы екендігіне сену қиын. Олардың сымбатты тұлғасына сай емес дауыс шығаратынына таң қаласың.

ОЛАР ҚАЙТА ОРАЛДЫ

Талғар аңғарының жалпақ жапырақты тау ормандарында бұғының бір түрі марал қайта кездесе бастады. Бұл тамаша жануарларға қорықта сонау бір тұста тәртіп бәсеңдеп, суық қару жиі-жиі кезеліп, олар көп шығынға ұшырады, сондықтан мекен ауыстырып кеткен-ді. Қазір Оңтүстік Талғар өзенінің аңғарында 80-ге жуық марал бар. Олар өсіп келеді.

Еркек маралдың басында тармақты үлкен мүйізі бар. Мүйіз — маралдың мақтанышы, әрі жыртқыштардан қорғанатын қаруы.

Ерте көктемде еркек марал өткен жылғы мүйізін тастайды. Май айында жаңасы өсе бастайды. Бұл жұмсақ терімен қапталған тұқыл — панты. Одан аса бағалы дәрі — пантокрин алынады.

Августқа қарай мүйіз бірте-бірте сүйектеніп, қата бастайды. Бұғы мүйізінің сыртындағы тері қабығын түсіру үшін оны ағашқа үйкейді, жер қазады. Нәзік, барқыт тәрізді қабығы түсіп, мүйіз қоңыр түс тартады, ұштары өткірленеді. Жыл сайын мүйіз үлкейе түсіп, 15 килограмға дейін жетеді.

Күзден бастап күшті марал өз төңірегіне бірнеше ұрғашы маралдарды жинап үйір құрады. Олар қыс бойы бірге жайылып, құрғақ шөп, тал-шіліктің жас бұтақтарын қорек етеді.

Жаз шыға марал үйірі жан-жаққа тарап кетеді. Ұрғашы маралдар орманның қалың бұта нуларының ішінде жүріп жалқы төл табады.

Дүниеге келген төл алғашқы сағаттарда анасымен бірге болады. Әлсіз аяқтарымен қозғалып көтерілгісі келеді. Марал жылы тілімен оның үстін жалайды. Бір түн өткен соң марал төлін жалғыз қалдырады. Ол таяу маңда төліне көз қырын сала жүріп жайылады. Бірнеше күн өткен соң жас төл жүре бастайды. Содан соң марал оны ертіп алып тауға көтеріледі. Ол жайымен жүріп тың тыңдайды. Кейде олардың жолын аюдың жаңа ізі кесіп өтеді. Енді марал жан-жағына қауіптен қарайды. Жыртқыш әлгінде ғана таптап өткен шөпте мөлдір тамшылар дірілдеп тұр. Демек, ол жақын жерде. Марал алға қарай шауып ала жөнелгенде, төлі оның артынан әрең ілесіп жүреді. Сөйтіп қауіптен құтылады.

Еркек маралдар альпі шалғындарына көтеріледі. Үлкен кәрі марал жалаңаш беткейде қаздырып тұр. Салқын кеш түсті, бірақ ол өлі орнынан тапжылған жоқ. Маралдың бұл бейнесі оның сырқат екенін аңғартады.

Кеш батты. Ағаштар мен бұталардың етегін кешкі қараңғылық басқан. Айналадан түн кептерінің таусылмас шырылы естіліп тұр. Ол қанаттарын сабалап, шаттануда.

Марал есін жинап алып, басын жоғары көтерді де ауаны иіскеley төменге беттеді.

Қараңғы түсті. Марал сай ішімен баяу желіп келеді. Ай туды. Ай жарығы төгіліп тұрған жазық жерде марал желісін жылдамдата түсті, ал шыршалардың көлеңкесінде аяңдайды. Таудан салқын да таза ауа соқты. Әлдеқандай сиқырлы күш маралды желге қарсы жүруге мәжбүр еткендей.

Шыршалы орманның төменгі етегіне жеткен марал тоқтап тұрды да енді сақтана басып қозғалды. Жапалақтың жағымсыз үні төңіректі жиі-жиі жаңғырықтырып қояды, жарқанат дыбыссыз ұшып өтті, түнгі самалмен жабайы алма бұтақтары жайымен шулап тұр. Ешкім де дабыл қаққан жоқ. Марал дыбыссыз қозғалды. Ірі жануар ауада қалқып бара жатқандай.

Үлкен шыршаның жанына келгенде марал тізерлеп алып, жерді жалай бастады; бұл жерде сортаң бар екен. Айналасындағы шөпті таудан түскен өзге маралдардың, еліктердің, тіпті таутекелерінің тұяғы таптап тастаған.

Маралдар қысқы күні таудың қар болмайтын оңтүстік беткейлерінде жайылады. Тастардың арасындағы қураған шөптер, әсіресе бетеге тау еркелерін өзіне еріксіз тартады.

Олар топ-тобымен тау беткейлерін кезіп жүреді, ал олардың ұзын көлеңкелері қысқы күнгі қауқарсыз күн сәулесінде сонау аңғарлардың етегіне дейін созылып жатады.

ҚАРДАҒЫ ІЗДЕР

Қыста жаңа жауған қар бетінде ағаштар мен бұталар арасында көптеген іздер жақсы көрініп жатады.

Міне, кішкентай «қос нүкте» таудың беткейінде айқын көрініп жатыр. Мұны титімдей жыртқыш — аққұлақ қалдырған. Ол қар астына тынбай сүңгіп тышқан аулаған. Төңіректе оның іздері толып жатыр. Аққұлаққа не көп керек? Оған бір немесе екі тышқан түнгі жеміне жетеді. Біз осылай десек те, аққұлақ тышқан тышқандарды керегінше мол аулап қор жинайды.

Келесі «сүңгігеннен» соң ол жер бетіне бірнеше метр барып шығыпты, оның ізімен қатар сүйретілген із қалыпты. Демек, аққұлақ аузына тістеген тышқанын сүйреткен. Ол олжасы салмағынан қарға бата әрең сүйретіліп сай етегіне түсті де, жылқы тұяғынан кішкене батпақты жерде қалған терең ізге жасап алған қоймасына жетті. Мұндағы бұрыннан жатқан екі сұр тышқан өлексесіне жаңа олжасын қосты.

Енді жайбарақат тынығып алуға да болар? Бірақ, ол қайда! Әлдеқандай күш аққұлақты одан әрі ұмтылдырған. Тышқан аулау жалғаса түскен.

Аққұлақтың ізінен ірілеу және дөңгелек келген іздер тышқан аулағыш жыртқыштардың бірі — түлкінің іздері екенін айқындап ақ жатыр. Тек қысқы күні ғана қорықта бұл жыртқыштың қаншалықты көп екендігін аңғаруға болады. Ерте көктемнен түлкі жоғары көтеріліп, шыршалар мен көктеректердің арасынан ін жасап алады.

Түлкінің тышқан аулағаны өте қызық. Бұл кезде ол басқа ешнәрсені де байқамайды. Оның бар көңілі қыста қар астында, ал

жазда шөп арасында жүрген тышқандардың шиқылы мен сыбдырын тыңдауға ауады. Міне, түлкі жәй желіп келеді. Кенет ол мелшіе қалды, енді басайын деген артқы аяғы көтерілген күйінде қала берді. Түлкі тасқа айналғандай тапжылмай тұр. Мойнын иіп, қара құлағын қайшылай түріп, алдыңғы аяқтарының астына қарап қалған. Тышқан тағы да сыбдыр ете түсіп еді, сол сәтте түлкі серпіле атылып, тышқанды алдыңғы екі аяғымен баса қойды. Енді бір сәтте ол тышқанды қышырлата шайнап жатты. Содан соң ғана барып, жан-жағына көз салған түлкі таяу жердегі тас үстінде отырған сізді көріп қалады да қалың қопаның арасына зып береді.

Тау орманындағы қысқы қар ірі жыртқыштар туралы да айтып береді. Бұл — қасқырлар.

Баршамызға белгілі, біздің елімізде қасқырлар заңнан тыс, оларды қандай әдіспен болсын жыл бойы құртуға рұқсат берілген. Алматы қорығында қазір қасқырлардың «тұрақты пропискасы» бар. Олардың алғашқы жұбы 1972 жылдың күзінде пайда болды. Содан бері қорық зоологтары қасқырлардың қоректенуін және айналадағы жануарлардың тіршілігіне тигізетін әсерін талмай зерттеп келеді.

Зоолог В. А. Жиряковтың дерегі бойынша 4 жыл ішінде (1972—1976) өлген 192 жабайы аңның 21-ін қасқыр жарған. Қасқырлар түнде қорықтан шығып, қашарлар мен фермаларға барады. Олар мал шаруашылығына едәуір зиян келтіреді.

Сондықтан да қорықтар мен аң шаруашылығы Басқармасының ғылыми советінде, сондай-ақ Қазақстан Ғылым академиясы ғалымдарының көшпелі конференциясында Қазақстанның мемлекеттік қорықтардағы, табиғи комплекстеріндегі табиғи ара қатынасты сақтау үшін басқа жануарлардың емін-еркін өсуіне қамқорлық жасау мақсатымен қасқырларды құртуға рұқсат берілді.

ҚАНАТТЫ ЖЫРТҚЫШТАР

Күн сәулесі тарай бастағанмен де қорық тауында әлі түнгі салқын кете қойған жоқ. Бірақ, қарлығаш әуеде ән салып, қалқып жүр. Олардың кейбірі бұтақтарға қонып отыр, келте құйрықтары жақсы көрінеді. Демек, бұлар ұясынан таяуда ғана ұшып шыққан

балапандар. Кенет, аспанда шуыл пайда болды да жоғарыдан төмен қарай сұңқардай құс шүйілді. Қас қағым сәтте қауырсын бұрқ ете қалды да тырнағына қарлығашты бүріп алған құс ұшып бара жатты.

Ол құраған ағаштың ұшар басына қонды. Бұл — сұңқардың бір түрі жағалтай еді. Жыртқыш олжасын жұлып жей бастады. Төмен қарай қауырсын ұшып жатыр. Жыртқыш енді бір сәтте қарлығаштың басын жұлып алып, жұтып жіберді де оның денесін жерге тастады. Содан соң жағалтай бірнеше минут төсін күнге төсей кекірене отырды да ұшып кетті.

Қарлығаштар бұрынғысынша шырылдаған күйі әуеде қалықтап жүр. Тағы да олардың жан-дәрмен шырылы ұлғая түсті де тырнағына қарлығаш ілген жағалтай әлгі орнына қайта қонды. Бұл жолы ол бірнеше ғана қауырсын жұлды да олжасын тастап жіберді. Өлі дене төменге құлдырап түсті. Жан-жағына тояттана қарап сәл отырған қыран тағы да қанатын сермей жөнелді.

Арада бір минут өтпей-ақ ол ұясынан таяуда ғана ұшып шыққан қарлығашты бүрді де тастап жіберді. Бұл жолы қарақшы құс оған тұмсығын да тигізген жоқ. Иә, ол тоқ болатын. Осылайша, үш қарлығаш еріккен қыранның қаһарына ұшырады.

Жағалтай өте жылдам ұшады, тіпті қарлығаш пен сұр қарлығашты еркін қуып жетеді. Оның негізгі жемі — құстар, оларды әдетте әуеде бүреді. Егер құс шөп не бұтақ арасына қонып үлгерсе, онда жағалтай оған тимейді. Ол кеште ірі жәндіктерді, ал ымыртта тіпті жарқанатты да аулайды.

Қырғи жағалтайдан да зиянды. Бұл құстар арасындағы нағыз қарақшы, арам пиғылды «тасада тұрып тап беретін» құс.

Бұл екі жыртқыш та ағаш басына ұялайды. Олар өте сақ. Егер бұлардың балапаны бар ұясын тауып, жақын отырсаңыз, қызық көріністің куәсі боласыз. Ересек құстар адамнан қорқып ұясына жақындай алмайды. Қарны ашқан балапандар қатты шырылдай бастайды. Сонда олар өте биікке көтеріледі де құлдилап келіп, соншалықты дәлдікпен ұяға жемін тастайды. Ақсатының да осындай әдісін байқадық. Сол сияқты басқа да жыртқыш құстар ұясы ашық жерде болса дәл осылай жасайды.

Бақылау нәтижесіне қарағанда күніне орта есеппен пішіні торғайдай төрт, ал жылына 1500 ұсақ құс аулайды екен. Ал, бұл ұсақ құстар өсімдіктерге зиян келтіретін жәндіктерді жейді. Сондықтан да қорық жағдайында бұл жыртқыш құстардың зиянды ролін білу аса маңызды.

КЕШТЕ

Жазғы кеш түсісімен-ақ аңғарлардағы ағаштар мен тал-шілік арасында жарқанаттар суылдай ұшып жүреді. Олар түрлі насекомдарды дамылсыз жояды. Міне, біздің төбемізден әлдеқандай үлкен қоңыз үілдеп ұшып өтті. Оның үстіне көлеңке төне кетті де, шырт етті. Қас қағым сәтте қоңыздың қанаты мен аяқтары төменге құлдилап бара жатты. Жарқанат өзінің өткір тістерімен қоңызды шайнап, жұтып жіберді.

Жаздың қысқа түнінде жарқанаттар өте көп насеком жейді, бұл оның салмағының үштен бірін құрайды. Олар қыс бойы ұйықтайды. Алматы қорығының тауларындағы үңгірлер төбесінде, қабырғасында бастарын төмен қарай салбыратып көптеген жарқанаттар қыстайды. Олардың кейбір түрлері жыл құстары сияқты оңтүстікке қоныс аударады. Далалы жерлерде жаз бойы көрінетін олар күзде бұл арада топ-тобымен ұшып жүреді. Олар күндіз тобымен шөмелелер, мая, көде арасына жасырынып, түнде әрі қарай ұшып кетеді. Бұл араға келесі жылға дейін қайтып келмейді.

Кешкі қараңғыда түн құсы—түн кептері де насеком аулайды. Оның ауызы үлкен, расында екі езуі құлағына жетеді. Жапалақ жемін жер бетінен не бұтақтардан ауласа, түн кептері жемін жарқанат сияқты әуеде ұшып жүріп аулайды. Оның жемі—түнгі насекомдар. Ол әуеде өте жеңіл әрі дыбыссыз ұшады. Ол аузын кең ашып жүріп насекомдарды екі езудегі қауырсын мұртымен аузына қағып жұта береді. Халық бұл жазықсыз құсты ешкімер деп атап, қауесет таратқан. Бірақ, ол ешқашан да ешкі емген емес! Түн кептері балапандарын таңқаларлықтай азықтандырады. Ол ұшып жүріп үлкен аузына түскен барлық насекомдарды жұта

береді. Сөйтіп, ұясына келгенде жемсауындағы шала қорытылған жемді балапандарына құсып береді.

Түн кептері — өте пайдалы құс. Ол зиянды насекомдарды өте көп құртады. Оның қорғаныш реңі ретіндегі ағаш қабығына ұқсас қауырсын түсі де тамаша. Ол өзге құстар сияқты ағаш бұтағына кесе-көлденең қонып отырмайды, әрдайым бұтақтың ұзына бойы қарай отырып ешбір қозғалмайды. Тіпті күндіз оның қонған орнын дәл біле тұрып, іздеп табу қиын.

Бұл құс арнайы ұя жасамайды, жұмыртқасын жердегі кішкене шұңқырға салады. Оның топырақ түсіне ұқсас қауырсыны, түсі мен қимылсыздығы оны жақсы қорғайды, сізге жерде бір түйір ағаш қабығы жатқандай әсер қалдырады. Бірте-бірте ұя төңірегінде ересек құс оңай тапсын деген белгідей балапандардың саңғырығы жатады.

Орманның барлық жерінде бұл кішкене жапалақтың қайғылы шиқылы естіледі. Олар өз «әндерін» қас қарая бастайды, адамнан мүлде қорықпайды. Үн шыққан ағаш жанына келсеңіз жапалақ сізден бірнеше метр ғана жердегі бұтақта еркін отырады да басын жүз сексен градусқа бұрып ағаш астында тұрған кім өкендігін бағдарлайды.

Көптеген түн көбелектері қорық сақшысының үйі терезесінен көрінген жарыққа ұшып келіп, әйнектің сырт жағына соғылып, құлап түсіп, қайта өрмелеп жатады. Бұл адам жарықты сөндіріп, ұйқыға жатқанша байқалады.

Жарық жанған сәтте таяу жерден естіліп тұрған жапалақ үні неге тына қалды? Ал, аулақта бұл үн әлі естіліп тұр. Сонда олар жарықтан қорықты ма? Жоқ, керісінше! Егер құстар қуана алатын болса, олардың қатты «қуанғаны». Енді сіз үйден шығып терезеден сыртқа түскен жарыққа келсеңіз, бәрі де түсінікті болады. Титімдей жапалақтың жарыққа келіп, адам аяғының астында сескенбей жүргенін көресіз. Олар әйнекке соғыла-соғыла әл-дәрменсіз жерде жыбырлап жатқан түн көбелектерін теріп жеуде.

Жапалақ жаңа жағдайға өте тез бейімделіп алған. Алматы бақтары мен парктерінде олар түн насекомдарын аулайды.

Қыста да терең аңғар-сайлар жаздағыдай қым-қуыт тіршілікке толы. Мұнда көптеген ұсақ құстар қыстайды. Сібірден осында сі-бір пайыз торғайы, биші торғай, сыбызғы торғай ұшып келеді, тіп-ті сібір сұр қарғасы да қорықта қыстайды.

Жапырақтар қурап түсе бастасымен-ақ Сібірден ұзын құйрықты суық торғай қыстау үшін жетеді. Қыс таңының елең-алаңында-ақ олар түнеп шыққан бұталар арасынан жарыса салған ән естіледі. Ұзамай-ақ олардың қанат сусылы да құлаққа шалынады. Суық торғайлар бірінен соң бірі жем іздеуге аттанып, тау беткейлеріндегі жусан өскен жерлерге бытырай қонады. Сонда аппақ қар бетінде алқызыл шоқтар пайда бола кетеді. Күміс-қызғылт түсті суық торғайдың еркегінен сұлу құс кездестіре қою қиын. Ол ақ мамық аралас ұзын қара құйрығын нәзік ырғақпен қимылдатады. Бұл әсем құстың нәзік үні көктемгі бұлақ сылдырын еске салғандай. Ол бізде қыстайтын тамаша сайрағыш құстардың бірі.

Суық түсісімен-ақ тау шыңдарынан қорықтың аңғарындағы жалпақ жапырақты ормандарға сары шымшықтар, қызыл бауырлы, қызыл құйрық торғай, қызылқанат ұшып келеді. Айналадан тырқылдақ шымшықтар жарыса салған әні естіледі. Қата қоймаған бұлақ басынан балшықшы-тақуа құсты жиі кездестіруге болады. Бұл құс бізде жыл бойы тіршілік етеді десек те бұлардың біразы қыста өзге жерлерге ұшып кетеді. Ол тақуа деген атқа оңаша, дербес жүріп тіршілік ететіні үшін ие болған. Ол бұлақ не өзен жағасында әрдайым жалғыз кездеседі. Қыста бұл ұзын балшықшыны кездестіру де таңқаларлық жайт; біздің ұғымымызда балшықшылар тек жазда кездеседі.

Қыстың ерте таңында қар жапқан беткейдегі жалғыз аяқ жолмен жүріп келе жатсаңыз тіршілік нышаны жоқ сияқты сезінесіз. Бастапқыда ешбір дыбыс шықпайды. Бірақ, кенеттен биік тау тұрғыны — жасымық торғайы үн шығара бастайды. Ол тал-шілікті нұда қыстайды. Жасымық торғайы долананың мұз болып қатып қалған жемісіне тойып алып, бұтақта доп-домалақ болып, үрпиіп

отыр. Сірә, ол сыртынан суықтан, ішінен мұздай жемістен тоңып, ұшу түгіл қозғалғысы да келмей отырған болса керек. Қорық сақшысы өз тұсынан өте бергенде құс қатты дауыстай бастады, қорық сақшысы көзден таса болғанда ғана оның үні сап болды. Құстың бұл мінезін қалай түсінуге болады? Егер ол адамды үнсіз шығарып салса, байқалмауы мүмкін ғой. Ол өз даусымен өзін көрсетіп қойды. Ол айналаны жаңғырықтырып аязды таңның тыныштығын бұзды.

Құстардың да нервісі бар, сондықтан да олар қорқады. Жанынан адам өтіп бара жатса, құс қорқа бастайды. Ол үлкен қорқынышты түрмен әп-дегенде ұшып кетуге әзір отырады. Қорық сақшысы тоқтаған болса, немесе қолын сермеп қалса болғаны құс жел қаққандай ұша жөнелер еді. Көптеген құс түрі неден болса да қорқынышын жан-дәрмен дауыспен білдіреді.

Бірақ, қатты дауыстаудың жасымық торғайына пайдасы болмаса да, теңіздегі барлық кеме капитандарына түсінікті көмек сұрау сигналы «SOS» сияқты, бұл қорқынышты айқайды басқа құстар түсіне қояды.

Күннің көз қарықтырар суық сәулесі тау шыңынан бері асып түсті. Айналаның бәрі ақ көрпеге оранған. Жазғы серуенге шыққанда бұталар арасындағы көзі бітеліп қалған таныс бұлақты таба қою оңай емес. Тек, сыздақтай ағып жатқан су көзге шалынды. Оның айналасына мұз қатыпты. Мұнда таңертең тырқылдақ шымшықтар су ішуге келеді.

Оның қарға отыра қалып, мұздай суық суды құныға ішкенін бақылау қызық. Су оның ішін шағын «солтүстік полюсіне» айналдырып жіберді. Құс енді бір сәтте жабайы алманың жалаңаш бұтағына қонды да мамық шар тәрізді үрпип кетті. Енді бұлақ жиегіне бұлардың орнын қара жемсаулы тырқылдақтар, қара тырқылдықтар, шетен торғайлары келіп басты. Айналарына сақтықпен қарап, су ішіп, бұлар да үрпип отырды. Тырқылдақтар осылай біраз отырған соң ұшып кетті. Әр күні таңертең бұл осылайша қайталанып жатады.

Қорықтың тау етегінде қырғауылдар қыстайды. Таңертең олар жабайы алмалы шоқ орманда қоректенеді, ал күндіз тал-шіліктің

арасында жүреді. Қырғауылдар ашық жерлерден қашады. Олардың қораздары алыстан-ақ көзге тез түседі және жыртқыштардың тырнағына ілігуі оңай. Адам не ит тал-шілік арасына кірсе, қырғауыл ну қопаға қарай жүгіре жөнеледі. Оларды ұшыру өте қиын. Қырғауыл көбіне аяғымен құтылып кеткісі келеді, тіпті болмаған жағдайда ғана жан ұшыра дыбыс шығарып, тіке жоғары көтеріледі де қайтадан тез төмендеп әлдеқандай нуға қойып кетеді.

Қырғауылдардың көпшілігі қыста таудан түсіп жазықта қыстайды. Октябрь айының аяғына таман таңертең қырғауылдар қоныс аудара бастайды. Олар таудан етекке қарай жүгіріп түседі де көбіне поселке жанындағы бақтарға жиналады.

АДАМ ҚОРҚЫНЫШТЫ ЕМЕС ТЕ...

Ұзақтағы аңғардан кекілік қоразының даусы естіледі. Қызыл аяқты тау құсы қауіп төнсе тауға қарай тез жүгіреді. Жоғары шығып алған соң кекілік аңғардың екінші бетіне ұшып өтеді. Сол сәтте арғы беттен тағы да қатты дауыс естіледі.

Алматы қорығының тауларында кекіліктер өте көп. Қорықта оларды ешкім де атпайды, бірақ олар адамнан қатты қорқады.

Алматы қорығының қорық сақшысы үйі буырқанған Талғар өзенінің жағасында тұр. Оның қарсы алдында — жақпар тасты үлкен тау. Күн сайын таңертең және кешке кекіліктің үні естіледі. Бұл жерде қоразы бастаған бір топ кекілік жүретін. Дүрбімен кекіліктерді оңай көруге болады. Ол жақпар тасқа шығып алып, үн шығаратын. Біз оны «біздің» кекілік деп атап кеттік.

Бұл күні таңертең есік алдында қорық сақшысы мен жұмысшылар өздерінің шешілмеген мәселелерін әңгіме етіп тұр еді. Олардың әңгімесіне кекілік қоразының даусы қабаттаса естіліп жатты.

— Кекілік, ке-кілік,— «біздің» кекілік таңертең рапорт беріп жатқандай. Бізде шығаратын дауысына қарай аталатын құстар аз. Бұлардың қатарына кекілікті де жатқызуға болады.

Кенеттен ашық тұрған терезеден әлдеқандай зат атылып кірді

де аяқ астына топ ете түсті. Қорық сақшысы еңкейді де кекілікті көтеріп алды! Құс қарсылық білдірген жоқ. Оның көзі жыпылықтап, ауызы ашылып, жүрегінің жиі соққаны алақанда сезіліп тұрды.

— Бұл не керемет, қолға өзі келіп қонды!— деп таңқалды қорық сақшысы.

Ал, тау қоразы адам қолында қимылсыз жата берді. Қорық сақшысы кекілікті еденге жайымен қойса да қозғалған жоқ.

— Қараңыздар, бұл не?— деп таңқала дауыстаған жұмысшы терезені көрсетті.

Жабайы алманың бұтағына қонып алған тұйғын сары көзінен от шаша терезеге қарауда екен. Ол адамдарды көрді де аңғарға қарай ұша жөнелді.

Кекілікті қоя бердік. Ол ұшқан жоқ, өзенге қарай жүгіре жөнелді де көзден ғайып болды.

Қанатты жыртқыш алдындағы қорқыныш адамға деген қауіпті осылайша жеңді.

Бұл күні кешке кекілік дыбыс шығармады. Тек ертеңіне таңертең жақпар тастар арасынан азат құстың «ке-кілік, ке-кілік» деген үні қайта естілді.

Кекілік қаупі тек жыртқыштардан ғана емес. Қалың қар түскен қатал қыста кекіліктер бәрі дерлік қырылып қалады. Ал, бірнеше жылдан соң қызыл тұмсықты, екі бүйірі қара жолақты, сұр қауырсынды кекіліктерді қайта көруге болады. Бұл құстарды өлімнен өте өсімталдығы және адамның қыста оларға жиі-жиі дән шашып жемдеп тұруы сақтап қалады.

Қолдан азықтандыру борсықтар ұйқыға кеткен кезде ғана басалады, әйтпесе, ол борсықтардың жеміне айналады. Күндіз сауысқан мен өзге ұсақ құстар да кекіліктердің жеміне ортақ болады.

ҚЫЛҚАН ЖАПЫРАҚТЫ ТАУ ОРМАНДАРЫ

АЛЫПТАР МЕН ЕРГЕЖЕЙЛІЛЕР

Қорық тауының бауырымен көтерілген сайын жалпақ жапырақты ормандардың орнына қылқан жапырақты орман өскенін көруге болады. Көктеректер мен Тянь-Шань аққайыңдарының арасынан Шренк шыршасы да жиі кездесе бастайды. Оны тек америка секвойясымен ғана салыстыруға болады. Ағаштың бұл түрі де ұзақ тіршілік етеді, әрі биік болады. Тянь-Шань шыршасының ғұмыры — жарты мың жыл, биіктігі 48 метр. Діңінің диаметрі екі метрге жетеді. Шыршалы орманда мұндай алыптар аз емес.

Цифр тілі тартымсыз. Бірақ қуарып кеткен алып шыршаға қарап отырып, бес ғасыр жасағанын еске алсаң қарт тарихпен тілге келгендей боласың. Содан бері небір соғыс болып өтті, бір цивилизация күйреп, екіншісі пайда болды, дәуірлер алмасты. Осының бәрі бір ағаш түрінің тіршілігі кезінде болды. Бірақ, барлық тіршілікке дегендей Тянь-Шань шыршаларының да соңғы сағаты соғады. Аса үлкен кәрі ағаш өзі өскен орманында тіршілігі жоқ бұтақтарымен бәрінен де биік тұр. Оны тығыз қоршаған үрім-бұтақтары — жас шыршалар дүниеден өткен қарт тарланға қою көлеңкесін түсіріп, қорғағандай. Жеке ағаштар осылай қартайды, ал таудың шыршалы орманы қорықта мәңгі жасара береді.

Шырша — Тянь-Шаньның құнды ағаштарының бірі. Ол өзінің бейімділік қасиетімен таңқалдырады. Ауаның құрғақтығына, ыстық, суық, топырақтағы ылғалдың, құнарлылығының жетіспеушілігіне, жарықтың аздығына өте тезімді. Академик Б. А. Быковтың пікірі бойынша Тянь-Шань тауындағы өзге бірде-бір ағаш түрі, тіпті біз-

дің Отанымызда өсетін бірде-бір шырша түріне бұндай қасиет тән емес.

Шренк шыршасы ағашынан салынған үйлерді Қазақстан тұрғындарының бірнеше ұрпағы пайдаланып келеді. Шырша ағашының акустикалық қасиеті музыкалық аспаптарды жасауда бағалы шикізат ретінде кең танылып отыр. Шыршалы орманның өзі аса үлкен бағаға ие. Бұл топырақты су шайып кетуден сақтайды, қар көшкіні мен селге төтеп береді, топырақта ылғалды реттейді және оны жақсы сақтайды, міне, сөйтіп тау өзендері тіршілігін қорғайды. Бұл таулы және тау етегіндегі егіншілікпен және мал шаруашылығымен айналысатын аудандар үшін ауадай қажет.

Шыршалы ормандар теңіз деңгейінен 1600—2800 метр биіктікте орналасқан. Шыршалы орманның орта және биік белдеудегі жерлерінде жалпақ жапырақты ағаштар мүлдем кездеспейді. Шырша орманы етегінде сирек те болса алатау талы, шетен, карелия ұшқаты, қара жидекті қызыл тал өседі.

Жоғарылай түскен сайын (теңіз деңгейінен 2600—3000 метр биікте) тау алыптары түркстан аршасына орын босатады. Жемісі хош иісті, тікен жапырақты аршаның биіктігі кейде бір, көбіне бір, метрден аспайды. Ол қар көшкінін тоқтатып, тосқауылдық міндетін мінсіз атқарады. Сонымен бірге арша нуы жас шыршаларға қажет микроклиматты тамаша сақтайды.

Академик А. И. Федоровтың бейнелі сөзімен айтсақ, «арша орман анасы» қою реңді қылқан жапырақты ормандарды табиғи қалыптастыруда ғана емес, қорықтан тыс учаскелерді де сақтауда зор роль атқарады. Ирек-ирек аршалар жас шыршаларды мал сындырып кетуден де жақсы қорғайды.

Үш мың метр биіктіктегі жап-жасыл аршалар арасында тал мен үйеңкі әрең-әрең тіршілік етеді, бұнда Тянь-Шань шыршасы да некен-саяқ кездесіп қалады. Бірақ, ол қалай өзгерген десеңізші! Оның асқақтаған көркі, қуаты қайда? Тек, ғалымдар ғана жермен-жексен болған бұл бұталардың сымбатты шырша тұқымы екенін біледі. Боран, аяз, қар оған бойлап өсуге мүмкіндік бермейді. Ол 170 жылда бар-жоғы бір метр биіктікке жетеді, діңінің жуандығы 3—4 сантиметрден аспайды. Ал осы мерзім ішінде қалыпты табиғи

жағдайда шыршаның биіктігі 35 метрге жетіп, жуандығы 45—50 сантиметр болады.

Қорықтағы тау ормандары өзінің өсімдіктерімен, жан-жануарларымен бейнебір табиғат лабораториясы. Бұл жерде шыршалар тіршілігі, шыршалы орманның қалыпқа келуі, оған жануарлардың тигізетін әсері бақылауға алынған. Бақылау мен зерттеуді тек қорық қызметкерлері ғана емес, еліміздің ірі ғалымдары да жүргізеді. Қылқан жапырақты шыршалы ормандағы жануарлар тіршілігі орманмен тығыз байланысты, оған өзінің әсерін тигізіп отырады.

ТАУ «ҚОЖАСЫ»

Июль айының ерте таңында күн сәулесі тау шыңдары мен альпі шабындығын аймалап тұр. Ботакөз, үш түсті қоғажай, көкнәр гүлдері құлпырады. Кенеттен суырлардың ащы айғайы шықты. Олар қара тасқа ырғып шығып қаздиып тұра қалды. Ну арша арасынан аю шықты. Ол ештеңе аңғармағандай суырлардың жанымен жоғары қарай өрледі.

Ырлға басқан жуан жыртқыш тас астындағы суыр інін қаза бастады. Бір суыр әлгінде жан-дәрменмен осында кірген.

Аю алдыңғы екі аяғымен жерді бұрқырата қазып, інді иіскелеп қояды. Ін онша терең емес болатын. Тұмсығы тасқа тиген суырдың одан әрі тереңдете түсуге шамасы келмеген. Міне, осы түбіне жетті.

Суырды өлтіріп болған соң аю басын төмен салып, айналаны иіскей бастады. Міне, ол тағы да жерді бұрқыратып қаза бастады, тағы бір суыр оның құрбаны болды.

Тянь-Шань аюлары әдетте қорықтың шыршалы ормандарында тіршілік етеді. Бірақ, олар жем іздеп тау беткейлерін түгел аралап шығады; апрель айында қары кеткен тау етегіне түсіп, жас шөптерді, түрлі алғашқы гүлдерді қорек етеді; май-июньде жоғарырақтағы аюбалдырған, ноғатық, тау тары, рауғаш қопаларында жүреді; ал июль-ноябрьде оның іздері жеміс-жидек, алма, өрік ағаштарының төңірегінде сайрап жатады. Бұл жемістер аюдың «дастархан

мәзіріне» кіреді. Ол күзде тұла бойына май жинап, сонымен қыс күні жан сақтайды.

Қорықтағы аюлар ешкімнен де қорықпайды, өздерін қожа санайды. Олар қатаң қорғалады. Жыртқыштардың шабуыл жасауға батылы бармайды. СССР Қызыл кітабы мен Қазақ ССР Қызыл кітабына енген Тянь-Шань аюларының саны өте аз. Алматы қорығында 20-ға жуық Тянь-Шань аюы бар. Бұл қоңыр аюдың түр тармағы, бірақ оған қарағанда кішілеу әрі ашық түсті. Оның түсін бұрын ақ тырнақ деп атап келді, бірақ, қазір бұл түстің тұрақты емес екендігі айқындалып отыр. Ашық түсті аюлардың тырнағы ашық та, қоңыр түсті аюдың тырнағы қоңыр болып келеді. Ол өзінің өзге белгілері бойынша қоңыр аюға ұқсас.

Тау беткейлерін қар басысымен (ноябрь айларында-ақ) аюлар құлаған ағаштар, құз-жартастар арасындағы апанына жатады.

Айналаның бәрі тып-тыныш, қысқы ұйқыға берілген, қылқанды орман «қожасы» аю да ұйықтап жатыр. Тыныс алған қос танауынан шыққан демімен қар көбесі сөгіледі.

Аю — қыс ортасындағы аязды кезде орманды қалың қар басып жатқанда екі күшік табатын әлемдегі ірі жыртқыш. Қаншығы күшігін емшек сүтімен қоректендіреді, ал өзі көктемге дейін ештеңе де ішіп-жемейді. Бұндай тіршілік басқа жануарлар арасында кездеспейді.

Міне, таңқаларлық жайт! Адам баласы дүниеге келгенде 3—4 килограмм тартса, салмағы бірнеше пұт алып аюдың баласы 600 грамнан аспайды! Бұл егеуқұйрықтың салмағындай-ақ.

Егер, аю балалары дүниеге үлкен болып келіп, тез өссе онда оларға енесінің сүті жетпей, қырылып қалар еді. Көктемге дейін олар күніне 2,5 грамнан ғана салмақ қосып отырады. Олар да анасы сияқты шала ұйқыда болады. Сүт өте аз жұмсалады. Тек март айында ғана аю апанынан шығып, қоректене бастасымен-ақ сүт те көбейеді, балалары да өте тез өсе бастайды.

Бір ғана аналық аюдың балаларын асырауы қиынға түсетіндіктен оған өткен жылғы баласы көмекке келеді.

Көктем шығысымен аю балаларымен бірге апанынан шығады. Ол бүкіл жаз бойы балаларын тәрбиелейді, қоректендіреді, қор-

ғайды, оларды жем табуға үйретеді. Күзде олармен бірге апанға кіріп жатады. Келер жылғы майда ғана балалары есейеді. Сонда ғана анасы балаларының бірін жанына алып қалады, өзгелері жеке тіршілік етіп кетеді. Жанында қалған бір жастағы күшік — пестун келесі ұрпақты тәрбиелеуге көмектеседі. Осылайша, аюлар қысқы күні ұйықтап, көктем мен күзге дейін орман аралап тіршілік етеді.

ІЗ КЕСУ

Шыршалар арасында қазір Қазақстанда өте сирек кездесетін Орта Азия сілеусіні тіршілік етеді. Ол Қазақ ССР-інің Қызыл кітабына тіркелген. Қорықта сілеусін мұқият қорғалады. Дегенмен, оны кездестіру оңай емес. Қыста оның тіршілік әрекетін ізімен жүріп отырып қана бақылауға болады.

Шыршалар арасымен әлденелер сүрлеу салған. Онымен жүру оңай. Оңнан да, солдан да орманды мекендеушілердің ізі сайрап жатыр. Оның арасында моншақтай тізілген тышқан ізі, құрдың крест тәрізді ізі, ақкістің, аққұлақтың ізі байқалады. Міне, сілеусіннің ізі. Ол жайымен баса сүрлеуге келді де одан секіріп өтіп (қандай сақтық) шыршалар арасымен жүріп келеді. Оның жеке дара ізі ұзаққа созылып жатыр. Әзірше, біздер үшін де, сілеусін үшін де қызық ештеңе жоқ.

Сілеусін шыршалар арасымен шақырымға жуық жүрді. Әлден соң итмұрынның ну қопасына қарай кілт бұрылып, оның арасына кіріп кетті. Әрине, сілеусіннің мұнда тектен-текке келмегені белгілі, бірақ әлі де болса бұл біз үшін жұмбақ. Мүмкін, оның құлағы әлдеқандай дыбысты сезіп қалған болар?

Бұл не? Қалың нуға дөңгелек іздер емес, сүйретілген әлдене кірген сияқты. Құдды әлдекім сілеусінді сүйрегендей. Бұл оның бауырымен сыбдырсыз жорғалағанын аңғартады. Жыртқыш осылайша ондаған метр жүрген. Оған әлдеқандай аңның исі, не сыбдыры әлдеқашан-ақ жемінің қайда екенін көрсеткен. Сілеусін салбыраған бұтақтарды асқан ептілікпен айналып өтіп, бетке алған бағыты-

нан жаңылмай жүріп келеді. Оның мақсаты орындалар шақ та алыс емес.

Сүйретілген із кенеттен үзіліп, ғайып болды. Сілеусін қар астына сүңгіп кеткендей.

Тегіс қар бетінде әлде не ойып түскен із жатыр, тағы бір бес метрден соң осы із тағы қайталанған... Одан әрі ештеңе көрінбейді. Енді бәрі де түсінікті болды. Сілеусін жеміне бес метр жерден ырғыған!

Бұтаның тасасында көзге шұңқыр шалынады, демек, бұл жерде елік ұзақ жатқан. Қар басып жерде жатқан бұта жыртқыш сәл тиіп кетісімен көтеріліп кетті. Сілеусін атылған сәтте-ақ қауіпті бұрынырақ аңғарып қалған елік қалың бұтаға қойып кетті. Оның артынан бірнеше рет атылған сілеусін қууын тоқтатты. Елік тауға қарай зымырады. Ол әлдеқайда текке асықты, қалайша олай болмасын, артына терең із қалдыра қайта оралып, қармен ұзақ жоғарылаған сілеусін ізі де жатыр.

Сілеусіннің ізі біресе шыңға көтеріліп, енді бірде төмен түскен, жыртқыш жатқан терең шұңқыр қарсы алдынан тағы кездесті. Сілеусін еліктің тапталған сүрлеуін торуылдап жатыр. Жанұшыра үріккен елік тауды айнала осында қайтып айналып келді. Сілеусін мұны күні бұрын аңғарған. Жыртқыш бір рет ырғып, елікті алып ұрды да оның буы бұрқыраған етін жұлып жей бастады. Қан шашырады.

Сілеусіннің қанша жегенін айту қиын. Әбден тойған ол қалған олжасын қар астына жасырды. Міне, енді ол жайлап басып шыршалардың арасына еніп кетіпті. Оның артынан жүру пайдасыз. Ол құлаған ағашқа шығады да, мысықтай пырылдап ұйықтайды. Қарны ашса, өзінің тығып кеткен қорына қайта оралады.

Оңтүстік беткейде қарсыз жатқан тасты қорымды жерлерде кездесетін сілеусіндердің тіршілік әрекетін, жүріс-тұрысын бақылау өте қиын.

Іздер қар басқан жыраны кесіп өтті. Сілеусін бір-бірінен қашықтығы алақан ұзындығындай іздерін қалдыра, асықпай басып келеді. Жыраның аяғындағы ізден оның тоқтап, бір орында тұрғаны, одан соң кілт жоғары бұрылғаны байқалады. Ондаған метр жоғары өр-

мелеген сілеусін жыраны басып жүре берді. Бірақ, іздерінің ортасынан жерге кеудесін тигізе бауырлап жорғалағаны аңғарылады.

Жыртқыш тағы да кілт бұрылып, төменге тартқан. Іздерінің ортасындағы сызық бұл жолы тіпті айқын көрінеді.

Беткейдегі қар арасынан көрініп жатқан онша жалпақ емес қорымтас жыртқыш жолын бөгеді. Таудағы көз қарықтырар күн сәулесі мен жел қорымтас бетіндегі қарды ұшырып жіберген. Сілеусін ізі қарсыз жерде көрінбей кетті де одан әрі қайта пайда болды. Бірақ, жыртқыш ештеңе болмағандай жолдан ауытқып, еркін жүріп кетті. Неге сілеусін мұнда көтеріліп, беткейді көлденең кесті, одан соң төмен қарай «П» әрпіндей із салды? Жыртқыштың бұл құпия ісін анықтау үшін біз ол жоғары кілт бұрылып, бір орнында тұрған жерге қайта келуіміз керек.

Сілеусін қарсы алдынан соққан жел арқылы әлдененің иісін сезді, не дыбысын естіді, сондықтан да жоғары өрледі. Дәл солай, оның алдында ондаған метр жердегі зерек тасасында үш елік жатқан із қалыпты және қарда қалған шұңқырлардың көлемі де әр түрлі. Мұнда елік екі лағымен дамылдаған. Жануарлар тосын қауіптен оқтай атып тұрыпты. Олардың өздеріне төнген өлімді қалай тез аңғарғанын түсіну қиын емес. Бірақ, қалай? Бұл түсініксіз еді.

Сілеусін тура соларға қарай ойпаң жермен күшті желге қарсы жүргенде жыртқыштың жақындағанын өте сергек болса да жануарлар аңғармай қалған. Бірақ жоғарыдан келе жатқан жыртқыштан еліктерді әлдене сақтандырды. Сауысқан ба, әлде самырсын құс па екен? Бірақ олар ормансыз беткейді мүлде мекендемейтіні бізге белгілі. Енді не екен? Тек, сілеусін іздері ғана елікті құтқарушыны табуға көмектеседі.

Еліктер жатқан қарлы беткейдің жоғарғы жағында ұзын сызық көрінеді. Ол жоғарыдан төмен қарай тұяқтылар жатқан жерге дейін тартылып, қар бетіндегі кішігірім майда тастарға тірелген. Міне, оларды сақтандырған осы майда тастар. Ол сілеусін табанынан сырғып кетіп, төмен қарай құлдилады. Сергек жануарларға осы да жеткілікті болған.

Енді бәрі де түсінікті. Осы сәтсіздікті алыстан дүрбі арқылы бақылағанда аңның өз ізі анықтап берді. Сілеусін оларға жоғарыдан

атылғысы келді. Бұл оның туа біткен әдеті. Алайда, бұл жолы оның жолы болмады.

Аса қауіпті де алғыр жыртқыш — сілеусіннің тырнағына тек еліктер ғана емес, марал бұзаулары, таутеке лақтары, қырғауылдар, құс балапандары мен жұмыртқалары да түседі. Ол аюлар сияқты альпі шалғындарына көтеріліп, суырларды да аулайды. Егер қыста қар қалың түссе тау етегіндегі тоғайларға түсіп құм қояндары мен құстарды да қорек етеді.

Сілеусіндердің қар арасында ұйықтап жатқан құрларға да бас салған кездері болған. Қар бетінде тек құс қауырсыны мен жыртқыш іздері ғана қалады.

ҚҰЙРЫҚТЫҢ ҚАРА ҰШЫ

Алматы қорығының алып шыршаларын қысқы мұз ұйқысы басқан. Айнала тып-тыныш. Ағаштардағы ақ ұлпа қар жеңіл түседі. Бұтақтар қармен майысып тұр. Олардан қар дыбыссыз түседі. Бұтақ бір сәтке дір ете қалады да, бойын түзеп алады. Көктеректі тоғайдың шетіндегі ашық алаңда ақкістің жап-жаңа ізі сайрап жатыр. Сонымен көктеректі тоғайдан шыршаларға дейін ақкіс орман алаңын кесіп өтті.

Міне, жыртқыш тоқтап, артқы екі аяғымен шоңқия қалды да құйрығын қарға төседі. Мұны ақкіс әлдене дыбысты естіді деп ұғу керек.

Ол тез қарғып-қарғып келді де, құлап жатқан шырша томарының астына кіріп кетті. Әрине, ақкіс ол жерден тышқандардың шиқылын естіді. Қазір ол оларға көрсетер! Бұған әбден сенуге болады. Міне, ол құлап жатқан шыршаның екінші басынан шыға келді. Оның ізінен мінезіндегі өзгерісті аңғарасыз, ол енді ешқайда да асықпайды, әбден тойған. Ол табан астында тазаланып алды да алға жүрді. Бірақ оның ізінің жанынан бұрын көрінбеген сызық пайда болған, тоқ ақкіс аузына тіс тиген олжасын сүйреткен, бұл тышқанның сүйретілген құйрығынан қалған із.

Із тағы бір құлаған ағаш астына кіріп кетеді. Біз қанша жүрсек

те оның қайта шыққан ізін көре алмаймыз. Демек, титімдей жыртқыш қыстың қысқа күнін өткізіп, ұйықтап жатыр.

Қанішер ақкіс тек тышқандарды ғана қорек етпейді. Ол майда құстардың ұясын бұзады, оның өткір тырнағына құрлар да жиі ілігеді. Ақкістің қауіпті жауы — түлкі мен иттер. Бірақ олардан қулығын асырып кетеді. Қыста олар қар түсті «шекпенін» киеді, ал құйрығының ұшы қара күйінде қалады. Оның себебі не десеңіз, түлкі ақкісті қуған кезде қара құйрығы оны қорғап қалады: ақкіс қашып келе жатып құйрығын сол жақ бүйіріне қарай бұлаң еткізеді, ақкістің өзі оң жағына жалт бұрылды, ал қуғыншы оның бұлғаңдаған қара құйрығынан ұстауға тырысады. Ақкіс осылайша құтылып кетеді. Ол сөйтіп түлкіні де алдай алады.

АҚ ТӨСТІ СУСАР

Шыршалар арасынан аса бағалы мамық жүнді жыртқыш — тау сусарын (Орта Азия тас сусары) кездестіруге болады. Кейде ол шақылдақты қуып шыршалардан әрі де шығып кетеді, аршалы және қорым тасты жерлерде де көп болады.

Бұл жыртқыш көзіне түскен жеміне найзағай жылдамдығындай атылады. Бірақ, оның жемі шақылдақтар да көз ілеспес жылдамдықпен қорым тастардың арасына зып беріп, өзін толық қауіпсіздіктемін деп санайды. Алайда, сусар оның ізінше тас арасына тұмсығын сұға қояды, сәлден соң-ақ тас арасында жасырынған жемінің өлім алдындағы шиқылдаған үні шығады.

Шақылдаққа қарағанда сусардың жүнді денесі үлкендеу көрінуі мүмкін, алайда денесінің көлемі өте алдамшы. Сусардың кішкентай басы тас арасындағы кез-келген саңылауға сыйып кетеді, одан әрі денесі де кіріп бара жатады. Ол — кемірушілердің қас жауы. Оған көптеген құстар, балапандар мен құс жұмыртқалары да жем болады.

Сусарды қорықтың өзге жыртқыштары сияқты тау етегінен бастап, альпі белдеуіне дейін кездестіресіз. Бірақ, ол отырықшы аң. Әрбір сусардың өзінің жеке жем іздеп, қоректенетін аймағы бар.

Тек, олардың кейбірі ғана ұзақ жерге өріске шығады, бұларды өрістегі не көшпелі сусар деп атайды.

Қазір ақ төсті сусар заңмен қорғалады, ол Қазақ ССР-інің Қызыл кітабына енген.

АҚ ТИІНДЕРМЕН НЕ ІСТЕУ КЕРЕК!

Тянь-Шаньның шыршалы тау ормандарында ақ тиіндер ешқашан да болған емес. Оларға шексіз дала өткел бермейді. Ұлы Отан соғысының алдында оларды әкелу жөнінде шешім қабылданды. Бірақ, қандай түрін? Бір ғалымдар шыршалы тау ормандарынан алтайлық ақ тиіндерді әкелуді ұсынды. Олар үшін бізде дәл сондағыдай жағдай бар. Ал, кейбір ғалымдар қарсы болды. Ақыры сырттан әкелетін болған соң өте ірі әрі қымбат ақ тиіндерді қарағайлы жазық орманнан әкелген дұрыс деді олар. Бірақ, олар қарағай тұқымдарының орнына шырша жаңғақтарын жеуге үйрене ме, жазық орнына тауға көне ме? Егер тіршілік ете алмаса — алтайлығы оңтайлы. Тек, профессор В. Н. Скалон ғана ақ тиіннің қай түрін болса да әкелуге қарсы болды.

Ондаған жылдар өтті. Ақ тиіндер жаңа жағдайға көндігіп, барлық тауға тарап кетті. Олар Алматы қорығында да бар. Шырша бүрі көп болған жылы олар көп өсіп және қыстың басында шырша бүріндегі тұқымдарды тауысып бітеді де, бүкіл қыс бойына шырша бұтақтары ұшындағы бүршікті жейді. Қорық зоологы В. А. Жиряковтың дерегіне қарағанда, ақ тиіндер шыршалардың өсуіне, қалпына келуіне зиян тигізеді. Ақ тиіндер мұнда жерсіндірілмей тұрып-ақ біздің шыршаларымыздың табиғи өсуі қиындай түскен еді. Олар бұл процесті өршітіп жіберді. Сондықтан да Сібірден ақ тиін аулаушыларды иттерімен шақыруға тура келді. Бірақ, олар байқап көрді де, тиін аулаудан бас тартты. Себебі, тиін атуға тік тау беткейінің жер жағдайы өте қиын келіп әрі шырша бұтақтары өте қалың болды. Ит қанша үрсе де ақ тиін көріне қоймайды, оларға оқ тиген жағдайда да бұтақтарға ілініп жерге түспей қалады.

Ақ тиіндер қорық ғалымдарын әуре-сарсаңға салып бітті. Өнімі есептелетін үлгі ағаштардың жаңғағын олар қоймайды. Тіпті, әр жаңғақты дәкемен орап қою да көмек бітпеді.

Профессор В. Н. Скалонның пікірі дұрысқа шықты: «Тянь-Шань тауының шыршаларына ақ тиінді әкелу пайда бермейді. Шыршаның көлемі көп емес, және ойдым-ойдым орналасқан, әрі жер жағдайы — тік біткен тау беткейлері тиін аулауға қолайлы емес. Сондай-ақ Тянь-Шань шыршасының бүрі тиін көзіне оңай түседі, ақ тиіндер мұны аяусыз жейді және реликт қатарында тұрған бұл ағаштардың тұқымының өзі де онша көп емес екендігі аян. Күндердің күнінде біз оларды шыршалардың қас жауы ретінде танытын боламыз!» (Табиғат туралы әңгіме. М., «Орман өнеркәсібі», 1969).

Қазір ақ тиін «проблемасы» қорық ғалымдарының күн тәртібінде тұр.

ОРМАН «ҒАЖАЙЫПТАРЫ»

Қорықтың таулы ормандарында ұсақ жануарлар көп, олар күндіз ін түбін, ағаш кеуегін, құлаған ағаш тасасын баспаналайды. Олардың көзге түсе бермейтін қызықты да жарқын тіршілігі қараңғы түсісімен басталады. Құраған жапырақтардың сыбдыры, олардың алуан түрлі үндері бұл мекендеушілердің от маңында, палатка жанында жүргенін аңғартады. Тіпті, қысты күні де қар бетіне сирек шығады, тек моншақтай тізілген іздері қалады. Олар барлық тіршілік әрекетін қыста қалың қар астында өткізеді. Көптеген ұсақ жәндіктер қысқы ұйқыға жатады.

Егер жазды күні қалың бұталардың не шыршалардың арасын қазып, оған шелекті жер бетімен бірдей етіп салып қойсаңыз оған түнгі ұсақ жануарлар түсіп қалады. Олардың ішіндегі ең тамашасы — Тянь-Шань тышқаны.

Ол үлпілдеген шар тәрізді болып шелек түбінде қимылдамай жатады, оның тышқан екенін құйрығы ғана білдіреді.

Тышқаннан қорқудың қажеті жоқ, оны қолмен ұстасаңыз тіс-темейді. Ол өзін адам алақанына әбден үйреніп кеткендей сезінеді. Бұл — тышқандарға тән негізгі қасиеттердің бірі. Олар 3 мың

метр биіктікте де тіршілік өте алады. Тышқан өздеріне өте ұқсас қосаяқтардай тіршілік әрекетін түнде өткізеді. Бірақ қосаяқтар тауды мекендемейді. Қысты күні тышқандар ұзақ қысқы ұйқыға жатады.

Орманның жоғарғы шегіндегі ірі тасты қорым тастарын қызыл шақылдақ мекендейді. Ол ін қазбайды, тастар арасындағы қуысқа ұя жасайды. Осы жерде үлкен тастардың астына қысқы қоймасын орналастырады. Ол бұған күзге таман 7-8 килограмдай ірі сабақты өсімдіктер мен бұталардың, жас шыршалардың бұтақтарын жинайды.

Қорықтың орманды белдеулерінде сұр аламан, соқыр тышқан, таудың ақшыл сұр тышқаны, орман тышқаны, Тянь-Шань және кіші жарқанаттың төрт түрі кең тараған.

Таудың тастай қараңғы түндерінде ерекше приборлардың көмегімен жануарлардың тіршілік әрекеті зерттеледі. Олар Алматы қорығында жасалған. Ұсақ жануарлардың індерінің аузында, ұялар жанында, сүрлеулер мен суаттарда есептегіш құралдар бар. Олар арқылы ұсақ жануарлардың бір түнде індеріне неше рет кіріп шыққаны, тәуліктің қай сағаттарында су ішкені, сүрлеумен жүргені есептеледі, оларға ауа райының қандай әсер еткені бақыланады.

Олардың тіршілігін зерттеу не үшін қажет? Бұлардың тіршілігі қорықтағы өсімдіктер мен жан-жануарлардың тіршілігі үшін аса үлкен маңызы бар екен. Олар — қоректену буынының бір бөлігі: бұларды ірі жыртқыштар, құстар қорек етеді, ал ұсақ жануарлардың өзі, әсіресе кемірушілер өсімдік тұқымымен қоректенеді. Мысалы, тышқандар қорықтағы қорғауға алынған тян-шань шыршасы тұқымының 10 процентіне жуығын құртып, орман қалыптасуына едәуір кедергі жасайды.

ҚҰС ЖҰМБАҚТАРЫ

Ұзақтың үлкендігіндей қара ала құс шырша басына қонды. Басын қисайтып, бір көзімен төмен қарады. Бұл — самырсын құс. Ол кенеттен жерге ұшып түсті де қарды бұрқыратып қаза бастады.

Әлдене жеген соң торғай ұшып кетті. Қар бетінде шыршаның

дәні жоқ екі бүрі ғана қалды. Бұны мұнда күзді күні тыққан құс қыста жаңылмай тапты да, дәнін жеп кетті.

Ол қар астындағы қоймасын қалайша дәл тапты десеңізші? Күзден бері ол мұнда болған емес. Бірақ ол жерге күнде қонып жүргендей дөп қонды. Мүмкін осы самырсын құс бұл жерде бұрын болмаған да шығар: Мүмкін бұл қорды ақ тиін не басқа самырсын құс қалдырып кеткен болар және ол қазір осы құстай алыста бөтен қойманы иемденіп жатқан шығар. Самырсын құс бір жерді ұзақ мекендемейді. Олар сондықтан өздерінің күзде жинаған жем қорын түпкілікті қалдырып кетуі де сирек.

Олай болса бұл құс қар астында өзі, не өзге құс қалдырған жемді қалай дәл табады? Бұл сұраққа натуралистер әзірше нақты жауап бере алмайды.

Тағы бір жұмбақ — самырсын құс ұясын қайда салады? Қорықта самырсын құс өте көп, ал бірақ олардың ұясын ешкім де көрмеген.

Келесі бір жұмбақ — олар шыршалы орманға пайдалы ма, әлде зиянды ма? Ол шырша тұқымымен қоректенеді, өнім аз болған жылы шыршалар қалуы мүмкін. Бірақ шырша тұқымдарынан қор жинайтын олар орманның әр түрлі учаскелерінде шырша тұқымын таратып, сөйтіп оның өсіп, орман қалпына түсуіне көмектеседі.

Құстың осы жұмбақтарын ғалымдар шешуге әрекет жасауда.

ТӨРТПКЕ ҚАРАМАСТАН

Февраль бораны соғып, суық қысып тұр. Ормандағы әрбір сыбыр аязды ауамен алысқа естіледі.

Шаңғыдағы қайыс, қар сықырлайды, артта шақырымнан соң шақырым қалып жатады. Орманда шаңғы ізі сайрап жатыр.

Бұл қалай, қар бетінде ұсақ құстың жұмыртқасының бос жарты қабығы жатыр. Мұны әлгінде ғана әлдене шырша түбіне тастаған. Оның ішіндегі жұқа қабық қатып та үлгермепті. Қыс ішінде кішкене құстың жас жұмыртқасы? Мүмкін бе бұл?

Кішкентай қызғылт құстың шырылы кенеттен көңіл аудартты. Құстың бұл мінезі оның таяу маңда ұясы барлығын аңғартқандай.

Оның мазасыздануы түсінікті: әлгі жұмыртқа қабығы соның ұясынан тасталған. Ағаш діңіне жақын, бұтақ түбіне орналастырылған нағыз ұяда жасылдау түсті бұл құс мекиені үстінен буы бұрқыраған балапандарын жылытып отыр.

Бұл — қайшы тұмсық шырша торғайы. Ұсақ құстардың ішінде тек сол ғана кейде қысты күні балапан шығарады. Құс алғашқы жұмыртқасын табысымен-ақ ұясынан тапжылмайды, себебі жұмыртқа қатып қалуы мүмкін. Одан соң жалаңаш балапандарын тастап кете алмайды. Бұл кезде оларды көңілді ән сала жүріп еркегі асырайды. Қақаған қыста анасының жылы мамығынан басын қылтитып шығарып отырған жалаңаш балапанды көрудің өзі қызық. Оның аузынан бу бұрқырайды.

Орманда бұлақ сыңғырлай ағып, гүл көктегенде ғана олардың балапан шығаруға неге асыққанын түсінесіз. Көктемде қылқанды ормандағы шырша бүрлеріне қарасаңыз, олардың дәнсіз қабыршақтарының кірпі инесі сияқты көтеріліп тұрғанын көресіз. Демек, бұл торғай балапандарын енді немен азықтандырар еді? Ол аз да болса қыс кезінде шырша бүрінде сақталған дәнді пайдаланып үлгерді. Балапандар апрель айында жақсы ұша алады, өз беттерінше тіршілік ете береді.

Шырша өнімі аз болған жылдары олар көктемде ұя бағып, балапандарын насекомдармен қоректендіреді. Әрбір құс өзі үшін балапандарды өсіруге қолайлы кезде ұялайды.

СӘТСІЗ КОНЦЕРТ

Құрлар әдетте ерте көктемде, марттың басында алдымен ағаштарда отырып шықылықтайды. Құр алғаш шықылықтауын шыршалы орманды әлі қар басып жатқан кезде, алма өскен белдеудің оңтүстік беткейлеріндегі төбешіктерде отырып бастайды. Кейін олар шыршалы орманның қары еріп қара жері көріне бастаған жерлеріне ұшып келіп, өз әндерін жалғастырады.

Аяқ астынан кенеттен қара шыршалы орманның шетінде үлкен құс пырылдай ұшып, ағаштардың әр жағына көрінбей кетті. Бұл жер құрлар таралған аймақтың ең оңтүстік шегі еді.

Апрель айының таңы сызат берісімен-ақ қорықтың шыршалы тауларынан құрлардың құрылдаған дауысы естіледі. Күн шығып, айнала жарық болғанда орман алаңында қара құстардың қалай төбелесіп жатқанын айқын көруге болады. Олар тауық қораздары сияқты бір-біріне дыбыс шығара ырғып, айбат көрсетеді.

Бүкіл көктем бойы құрлар бір орнында шырша түбінде тұрып, құрылдайды. Қорық сақшысы бізге сондай шыршалардың бірін көрсетуге уәде етті.

Магнитофон қойылды. Есеп өте қарапайым еді, әр күні таңертең осы төңірекке құрлар ұшып келіп, құрылдайды. Лента екі сағат бойы үздіксіз айналады, демек, дыбыс жазып алуға толық мүмкіндік бар. Біз магнитофонды іске қостық та, құлаған шыршаның тасасына жасырындық.

Жоғары көтерілген күн таңғы қараңғылықты түріп әкетті. Орманда мүлгіген тыныштық орнаған. Уақыт баяу өтуде. Құрлар ұшып келмеді.

— Бұл не?— деп таңқалды қорық сақшысы.— Әр күні таңертең осында жиналатын еді ғой, мен жұмысқа бара жатып байқайтынмын.

Лента аяқталды. Күн бұлттардың арасына кіріп кетті. Әр минут сайын ызғар күшейе түсті.

Біз кері қайтып келе жатып, бұл жұмбақты шешпек болдық. Құрлардың күнделікті әдетінен жаңылуына не себеп болды екен?

Мұның жауабы ұзамай-ақ айқын болды. Біз жарты жолға жетпей-ақ қар құйып кетті. Дәл қыстағыдай борап тұрды. Демек, құрлардың ән салар жағдайы болмаған. Олар белгісіз түйсік арқылы ауа райының күрт өзгеретінін аңғарған. Сол өте дәл шыққан.

Зоологтарды шыршалы жерлердегі құр санының әр жыл сайын өте азайғандығы толғандырады. Біраз жыл бойы барлық қорық сақшылары әр күні таңертең өзіне белгіленген құс ойнағындағы олардың санын есептеп жүрді. Жылдан-жылға құс саны біресе аз, біресе көп болып шықты. Көптеген тексерулер түлкі, қасқыр, сілеусін, тағы басқалардың құрларға көп залал тигізбейтінін, және оның осы құстардың қорықта аз болуына себеп бола алмайтынын көрсетті. Бұл ең алдымен біздің тауларымыздың құрлардың

таралу ареалының оңтүстік шегі болуына байланысты болса керек. Сондай-ақ құстың басқа түрлері де әдетте өз ареалдарының шетінде көп болмайды.

«СҮҢГУЙР»

Шыршалар арасындағы тау өзені суы тастан-тасқа секіріп, сылдырай ағып жатыр. Суы тіс қаритындай суық. Кенеттен ақ көбік атып, сарқырап, тамшылары жан-жаққа шашырап жатқан судан ақ кеуделі қоңыр құс көрінді. Ол шиық етті де суға қойып кетті. Тап-таза мөлдір судан оның су түбінде сәл ғана қанатын қаға жүгіріп бара жатқаны анық көрінеді. Міне, ол өзен ортасындағы тасқа ырғып шықты. Бұл жерде су шашырандысынан дымқыл тартқан тастар арасында ұясы бар.

Бұл — сушылқара. Осы тамаша «сүңгуір» бізде жыл он екі ай тіршілік етеді. Өзен суының буы бұрқыраған қыстың тымық күнінде сушылқара көңілді ән сала жүріп кенеттен су астында жүгіріп жүреді. Оның аяқтарына мұз қатып, тастай тақылдап жүреді. Жалпы алғанда сушылқара су астында күніне үш жарым сағаттай болады. Құс күндіз мұз ең жиегіне қатқан астына отырып аздап тынығады, көңілді ән салады. Бұлай отырған сушылқара көзге шалынбайды, сайраған дауысы өзеннің мұзы жоқ жеріндегі су астынан бумен бірге шығып жатқандай естіледі.

Бірде сушылқараның ұясы сарқыраманың артынан табылды. Ол сарқыраманың құлап түсіп жатқан тік су қабатын кесіп өтіп, сарқыраманың артына жасаған ұясына барып келіп жүрді.

ӨЗГЕ ЖАПАЛАҚТАРДАЙ ЕМЕС

Тағы да жоғары көтерілсеңіз сүрлеуді тянь-шань шыршалары қоршап алады. Шайыр иісі аңқиды, оңтүстік беткейдегі күннің аптапты ыстығынан кейінгі салқын ауа жанға жайлы-ақ. Тау шыршалары мүлгіп тұр. Тек оқта-текте орман ішінен бізде сирек кездесетін тоқылдақтың тоқылы естіледі. Ағаш басында қайшы тұмсық шырша торғайы шырша бүрін шұқылап, ал кішкентай королькилер ши-

қылдап қояды. Әлдеқайдан самырсын құсының қатты даусы естіледі.

Шырша орманында қаршыға тәрізді жапалақ ұялайды. Ол әдетте қураған ағаштың басына қонып алып, жемін аңдиды, тышқанды не құсты көзі шалса-ақ болды, қаршығаша шүйіле түседі. Мұның бәрі күндіз байқалады. Дегенмен, жапалақ түн құсы ғой. Бірақ, қаршыға тәрізді жапалақ өзінің барлық қандастары сияқты емес күндіз де жемін жақсы аулайды.

Ол кейде құстарды тұра қуып, жазыққа түседі. Бұл кішкене жыртқышты оның ұзын құйрығы едәуір үлкен етіп көрсетеді және ұшып бара жатқанда пішіні қаршығаға ұқсас келеді, бірақ дыбыссыз ұшуымен ерекшеленді. Бұл жапалақтың негізгі жемі тышқан болса да, ол құстарды да аулайды, тіпті өзімен шамалас құстарға да түседі.

БАҚЫТ ҚҰСЫ

Тау шыршаларын мекендеуші құстардың — самырсын құсы, қайшы тұмсық шырша торғайы, ақбас қызылқұйрық, қарабас сұр жылан, түкті балақ байғыз, құлақты жапалақ, үкілердің — арасында аңызға айналған бір құс бар. Ол — көк құс. Бұл сірә ертегілердегі адамға бақыт беретін құстың өзі болса керек!

...Асау Талғар өзеніне төнген жақпар құз. Бұған сырт пішіні қара тырқылдаққа ұқсаған ерекше бір құс жиі ұшып келеді. Оған күн сәулесі түссе-ақ болды қауырсыны құбылып, көк түске, қою көктен көгілдір түске айналады. Міне, осы қасиеті оған көк құс деген поэтикалық ат таққан.

Ол әрдайым тастан-тасқа секіріп, тыным таппай жүреді. Міне, ол жартас астына жоқ болып кетті, енді міне, тағы да су ағын үстімен ұшып өтті. Оны көзбен бақылап тұру мүмкін емес.

Оны бақылау үшін өзен жағасындағы жартас қасына күрке орнатылған соң және оған құс бірте-бірте үйренген соң ғана, жартастың астында оның мүкке балшық пен шөп араластыра жасалған ұясы бар екендігі анықталды. Ол судан 1,5—2 метр биікте тұр.

Ұя астында судан шығып тұрған үлкен тас бар. Аузына тістеген

жемі бар көк құс осыған келіп отырады да, ұзақ жан-жағын бақылайды, сәл сыбдырдан ұшып кетеді. Тек жан-жақ тыныш екеніне көзі жеткенде ғана өз ұясына ұшып шығады. Бірақ, көп ұзамай-ақ су астын жауып кетті. Ол сонда да су жапқан тасқа қайта отырды. Бұл оның «қолайлы» бақылау орны екен.

Көк құс балапандарына бір күнде жиырма бес рет жем әкелді. Ол жағалаудан көбіне шегіртке мен саяқ шегіртке ұстады. Ол әкелген кесіртке де әп-сәтте балапандар жеміне айналды. Кейде көк құс балапандарының «дастарқан мәзіріне» майда шабақтарды да қосып отырды. Ол оны суға жүгіріп кіріп оп-оңай-ақ ұстады.

Бұл бір есте қаларлық күн болды. Көк құс таңертеңнен кешке дейін тынымсыз жем тасып, балапандарын қоректендірді. Кешке қарай олар тойып, жемнен бас тартып ауыздарын ашудан да қалды. Сонда көк құс мекіені әкелген жемін өзі жұтып жіберіп, қайта жем іздеп кетіп отырды. Бұл күні ол ұяға қырықтан астам рет жем әкелді.

Біз кешкі ас үстінде көк құстың балапандарын неге соншалықты тойдыра қоректендіргенін таңқала әңгіме еттік. Бірақ, батыстан қаптап келе жатқан қара бұлтты аңғармаппыз. Ал, көк құс болса ауа райының күрт бұзылатынын күні бұрын сезіп, балапандарын қауырт жемдеген екен. Келер күні олар аш отырмайды ғой.

Таңертең күн ашық еді, ұзамай-ақ аспанды қою бұлт жапты. Найзағай шартылдап ойнады. Ақ жауын нәсерлетіп кетті.

Тек кешке қарай ғана күн көзі тау шыңдарына түсе бастады. Көк құстың ұясы аман қалды. Тасқын су көк құстың бақылау орны — тасты түгелдей басып кеткен еді. Ол сондықтан да өзінің бақылау орнына қонбай, бірден тастың жақпар қуысындағы ұясына қонатын болды.

Жазды күні сылдырлай бұлақ аққан аңғарлардан сыбызғының әсем дауысы естіледі. Бұлай сайраған көк құстың өзі еді. Олар қорыққа XIX ғасырдың алғашқы он жылдығында ғана келді. Оның отаны — Орта Азия мен Индия. Қазір Қазақ ССР-інің Қызыл кітабына жазылған, оны аулауға тыйым салынған.

СУБАЛЬПІ МЕН АЛЬПІ ШАЛҒЫНДАРЫ

Шыршалы орманнан жоғары теңіз деңгейінен 2800—3000-нан 3200—3400 метр биіктікте субальпі шалғыны, дала шалғынды—дала, орталық субальпі белдеуі жатыр. Олардың ені 400 метрдей. Солтүстік беткейлерінде субальпі шалғынында түркстандық жатаған аршалар мен қисық діңді шырша ағаштары кездеседі. Шоғырлана өскен арша түптері өте тығыз, олардан жеке-жеке бұтақтар тарбынып шығып тұрады. Бұл өсімдік 700 жылға дейін тіршілік етеді. Арша діңінің жылдық қабатына қарап ғалымдар биік таулы аймақтың климат жағдайының ғасырлық өзгерістерін анықтай алады.

Субальпі шөптері — тау флемисінен, қазтамақ гүлдерінен, қияқ қысқа жүйіткі құртқа шаш, әсем горлец, түлкі құйрық, ботакөз, тағы басқа өсімдіктерден кілемдей құлпырып жатады. Олардың арасында биік тауда өсетін пияз түрлері, қырғыз бозы, боз бетеге, шөл сұлыбасы, азия сұлыбасы, Шелл сұлыбасы, сидам қазтабан, жүйкелі қазтабан кездеседі. Бұл жерде эдельвейс те өседі. Бұлардың бәрі жерге жабысып қалғандай жатаған өседі. Белуардан келетін тау шалғыны сонау төменде қалған.

Субальпі белдеуінде бірыңғай қазтамақ гүл немесе флемис, шлюр гүлдері өскен алаңдарды жиі көруге болады. Субальпі топырағы қара топырақ тәрізді құнарлы келеді, оның құрамында 10—14 процент қарашірік болады.

Таудың осы биіктіктегі оңтүстік беткейінде субальпілік біртегіс шалғынды жазық көсіліп жатыр. Бұл жерде жылу мол, күн көзі жиі

түседі. Бұл арада Крылов бетегесі, шым түзетін сұлыбас, доңызсырт, бетеге мықты шым түзеді. Мұнда топырақ солтүстік беткейге қарағанда құрғақтау, дегенмен құнарлылығы одан кем емес.

Тағы да теңіз деңгейінен 3200—3400-ден 4000 метрге дейін көтерілсеңіз аршалар мен тал-шіліктердің орнына альпілік аласа шөпті шалғынды көресіз. Бұл жердегі шөптердің биіктігі 20—25 сантиметрден аспайды. Бұлар—жіңішке доңызсырт, аласа доңызсырт, жіңішке жемісті доңызсырт, суық наурызгүл, альпі қашқарагүлі, суық көкгүл, тянь-шань қоғажайы. Олардың арасында қына мен мүк те кездеседі.

Альпі шалғындарының арасынан мұз қозғалысынан пайда болған тау жыныстарының сынықтары, көкше мұздар, тасты қорымдар ерекше көзге шалынады. Олар шөп арасынан «көгілдір жартастар көрінісі» ретінде назар аударады. Мәңгі қар мен мұз жамылған құздарға таяу жерде сарғалдақ, жалынгүл, қоғажай, теңге жапырақ, қазтамақ гүл, тағы басқа өсімдіктерден тұратын ойдым-ойдым альпі шалғыны көгеріп жатыр. Тастар көгілдір барқытпен қымталған. Ұсақ тастар арасында әйгілі эдельвейс те өседі. Бұл айқын реңді емес ашық-күміс түсті гүлдердің жапырақтары мен сабақтарының беті мамық түкті келеді. Оларды қайсар гүл деп текке атамайды; эдельвейс биік таулы аймақтың қандай бір қатал жағдайына болмасын төтеп бере алады.

Жартастар қына мен мүк жамылғысын жамылған, бұл оған әсем көрік беріп тұр.

Биік таулы аймақтың жануарлар әлемі де сан-алуан. Құздар мен жартастар арасында барыс, таутеке, көптеген құстар мен кемірушілер тіршілік етеді.

ҚАР БАРЫСЫНЫҢ ИЕЛІГІ

Альпі шалғындарына жем іздеген барыс жиі келеді. Ол баспана ұясын төмендегі аршалар арасына жасайды. Оны өте сирек көруге болады. Қазақ ССР-інің Қызыл кітабына енгізілген бұл жыртқыштың тіршілік әрекетін тек алыстан дүрбі арқылы ғана бақылауға болады.

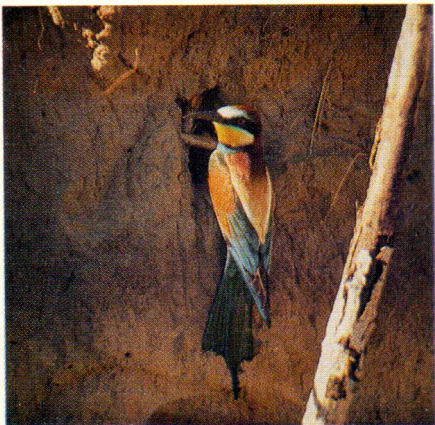

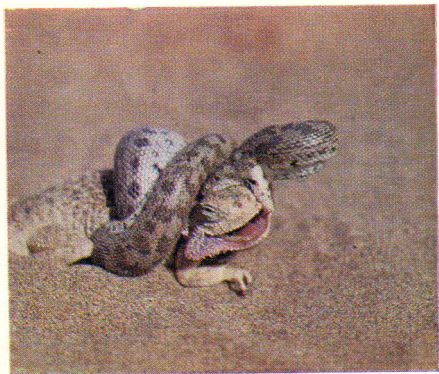

Құпия сырлы «әнші тау»

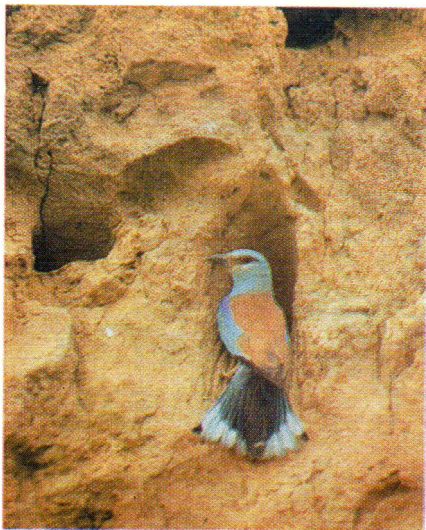
Мына әдемі құс езен жағасындағы
жартасқа ұя салады

Салпаңқұлақ құм жыланының кезек-
ті құрбаны

Ала қарға ұясының қа-
сында

Құм қояны сақ-ақ

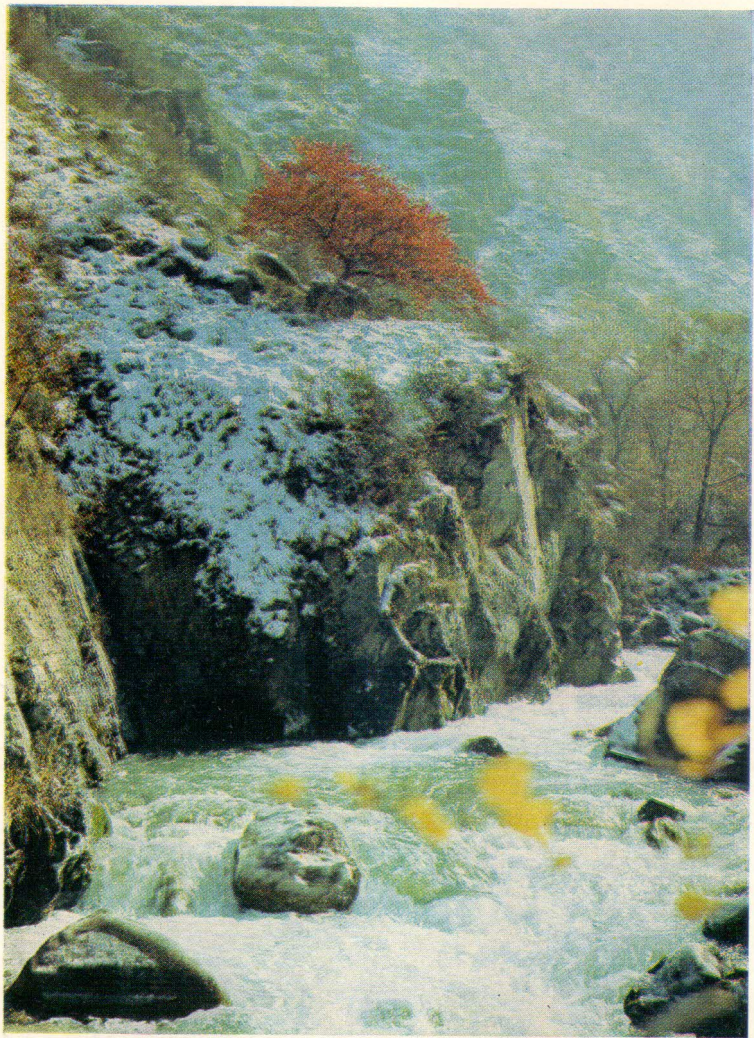

Жапалақтың балапаны

Тоғайда

Сарқырай ағатын Талғар өзені

Жартастарды мекендейтін сары шымшық

Альпі шалғындарын мекендейтін суыр

Шөлде де гүл өседі

Чечевицаның еркегі ұрпақ қалдыруды ойлайды

Орман жапалағы

Құм кесірткесінің ыстық күнде де тал-шілік бұтағында отырғанын көруге болады

Өрмекшінің торында жаңбыр тамшылары жарқырап көрінеді

Міне, ботакөз, үш түсті қоғажай, көк аквилегия өскен шалғынды қақ жара бұлақ ағып жатыр. Ылғалды жағада барыстың жаңа түскен үлкен іздері сайрап жатыр. Ол тастан аттап өткенде тас бетіне табанынан бір тамшы балшық түсіпті, ал бұлақтың келесі жағалауында оның ізі тағы жатыр. Одан әрі із шөп арасынан көрінбейді. Жыртқыш таяуда ғана өтсе керек, тастағы балшық тамшылары кеуіп үлгермепті.

Оның бағытын байқау үшін осы екі із бағытына зер салған жөн. Бірақ, қырсыққанда альпі шалғынының жапырылмайтын шөптерінен ешқандай із көрінбейді. Тіпті, адам аяғы басқан жерде де ешбір із қалмайды. басылған шөп қайта серпіліп кетеді. Мүмкін барыс басқа жаққа бұрылып кеткен болар.

Ту қияннан суырдың ащы даусы шықты да тына қалды. Сол тұста сары тұмсықты альпі ұзақтары айнала ұшып жүр. Олар барыстан сескенді ме екен?

Бірнеше жүз метрден соң бәрі де түсінікті болады, суыр індерінің маңы тып-тыныш. Барыстың мұнда болғаны ақиқат, қатты қорыққан суырлар шыққан күнге қарамастан ін түбінде жатыр. Бұл жұмбақтың сырын қашан шеттегі бір іннің жанынан суырдың шашылған жүндерін байқағанша түсіну қиын. Демек, барыс осы жерде суырды ұстап алып, қазір аршалы нудың ішінде жәукемдеп жатыр.

Мұны жуан аршаның ұшар басында отырған қарға қалт жібермей бақылап отыр. Барыстан қалған қалдық оның құлқынын тесіп барады.

Аласа біткен арша өскен жерлер бұлттармен астасып жатқан қарға дейін созылып жатыр. Осынау биіктегі аршалар арасында ұсақ құстар мекендейді. Мұндағы сары шымшық маңайынан өткен жанға әрқашан өзін әйгілеп тұрады. Құстың жіңішке шырылы дәл жаныңыздан естіледі де, ол бір сәт қураған бұтақта қонып ап сізге анықтап қарайды, сонан соң қас қағым сәтте қалың нуға сіңіп кетеді. Енді оны қайтып көре алмайсыз.

Сары шымшыққа кенеттен не болды? Ол тағы да аршаның ұшар басына қонып алып, дабылды шырылға басты. Сөз жоқ, ол ну ішінен әлденені көрді. Теңіз деңгейінен 2500 метр биіктікте түлкі не борсық жүрмейді ғой. Енді бұтаға тасалана бақылаған жөн.

Сәлден соң-ақ аршалы нудан барыс шығып келе жатты. Оны безектеп бұтадан-бұтаға қонған сары шымшық өкшелеп келеді!

Жыртқыш жалаңаш тасқа жеңіл ырғып шығып, керіліп-созылды. Ол аяқтарын созған кезде, денесі қара дақты, ұзын құйрығы көлденең жолақты үлкен сұр мысық сияқты болып көрінді.

Дүрбі арқылы оның бауырында салбыраған емшектері анық көрінді. Демек, таяу жердегі қопада оның балалары жатқан үңгірі бар.

Сары шымшық әлдеқашан нуға ұшып кеткен, ал жыртқыш тас үстінде үстін жалап әлі отыр. Енді ол ырғып түсті де тастар арасындағы беткеймен жоғары жүріп кетті. Оның ұзын құйрығының ұшы дамылсыз ирелеңдеп барады.

Биік асуға жете бере барыс тоқтады, көзден ғайып болып кеткендей. Оның терісінің түсі сұр тастарға ұқсас. Енді бір сәтте ол көрінбей кетті.

Арада 10—15 минут өткен соң барыстың балаларын іздеуге болады. Арша арасындағы үңгірді табу қиынға түскен жоқ. Оның айналасында тау текелер мен әлдеқандай жануарлардың ірілі-ұсақты сүйегі шашылып жатыр. Дегенмен, қалың ну орман арасынан бұл мысық балаларын табу бізге оңай болмады. Олар құраған бұтақтың сынған дыбысынан секем алып, үңгірлерінен шықты да, жан-жаққа пышырай қашып кетті. Енді оларды тек жақсы ит қана таба алады.

Енді жемін аулауға қарай аңғардың екінші беткейімен келе жатқан барысты дүрбімен бақылау қызық. Ол тау ешкілері дәл осы жерден өтетінін жыртқыш біледі. Ал, жыртқыштың тас түстес денесін ең тамаша деген дүрбімен іздеп табу мүмкін емес. Ол секірген тасты дер кезінде байқап қалудың өзі жақсы-ақ болды.

Енді шыдай тұру керек. Мүмкін, ұзақ күту қажет болар, бірақ барыстың жемін қалай аулайтынын көру үшін шыдауға әбден болады. Мұндай жағдай тәжірибелі деген натуралистер өмірінде де көп кездесе бермейді.

Уақыт баяу жылжиды. Күн жоғары көтеріле түсті. Бірақ ешкілер әлі көрінер емес.

Қызыл тұмсықты альпі ұзақтары тау шыңын айнала ұшып жүр.

Сонау аңғарда таудың күрке тауықтары — ұларлар ән салады. Алыс етекте бұлақ сыбдыр қағады.

Күтуден көзің талып, ешкілер келмей қалар-ау деген ой торуылдайды. Ақ шарбы бұлттар құдды бір тұман сияқты, бір сәтте тау шыңдарын қымтап алады да, ә демей-ақ шыңнан ғайып болады. Тау шыңдарының құбылмалы панорамасы әрқашан да тамаша. Сізге осынау тастар мен қар арасында ешқандай тіршілік жоқ сияқты көрінеді.

Кенеттен майда тастардың сыбдыры құлаққа талып жетті. Әне, лағын ерткен кербез тау ешкісі келеді. Дүрбі арқылы оның құлағын секем ала қайшылап келе жатқаны да көрініп тұр. Ол кейде тұра қалып, әуені иіскелейді, бірақ, қадам басқан сайын жыртқышқа жақындай түсуде. Енді тым жақын қалды. Тағы да бірнеше аттаған соң барыс күтіп жатқан тасқа жанасты. Бұл оның өміріндегі соңғы қадамдары еді.

Барыс оқтай атылды. Ал, жыртқыш тісі осып түскен ешкі етекке қарай домалап бара жатты. Міне, тастардың арасына тоқтап қалды. Енді тек оның артқы тұяқтарының әлсіз қимылы көзге шалынды. Барыс кесек-кесек етті жұлып жеп жатыр.

Ешкінің лағы қайда? Жел ұшырып әкеткендей. Ол екінші жақта безіп бара жатқан болар.

Жыртқыш ұзақ той тойлады. Балаларын мүлдем ұмытып кеткендей. Бірақ, ол кенеттен тастардың арасына сіңіп кетті. Не болды? Мүмкін, барыс өлексені балаларына сүйреп әкеле жатқан болар?

Жұмбақ оңай шешілді, тастар арасымен лақ әлгінде анасы тастап кеткен жерге оралып келе жатты. Ол да бірнеше минуттан соң барыстың тісіне ілікті. Енді барыс лақты балаларына әкеле жатты. Айналадағы тек мелшиген жартастар мен тасты қорымдар арасында қанға боялған бейкүнә ешкінің өлексесі жатыр.

ӘУЕСТИК

Міне, тағы да алыста бірнеше тас бірінен соң бір домалап кетті. Бұл келе жатқан тау ешкісі, мүмкін бір үйірі болар. Таяу жерден тағы да тас домалады. Кенеттен қарсы беткейдегі құздан таутекенің

сақалдары салбыраған 5 текесі шыға келді. Ересек ешкілер бүкіл жаз бойы жеке үйірімен жүреді.

Олар ұзақ уақыт қимылсыз тұрып, төменге қауіптен қарайды. Егер, ешкілердің бірі сәл ғана секем алса бітті, ол кенет пысқырып өзгелеріне белгі беріп, қаша жөнелуге мәжбүр етеді.

Бірақ, айнала тып-тыныш. Ешкілер келген таудың ар жағында таудың дәнді, қатты шөбі — бетеге өседі. Онда ешкілер бүкіл таң бойы жайылады. Күн жоғары көтерілгенде олар төменге қарай тастарды сырғытып, шыңға өрледі. Ал, жоғарыда құздардың көлеңкесінде олар алдыңғы аяқтарымен майда тастарды ығыстырып, орын сайлап алып күні бойы жатады. Тас пен олардың түсі бірдей. Ешкілер қозғалыссыз жатып, күйіс қайырады.

Сібір тау ешкілері — таутекелер әдетте альпі шалғындарын мекендейді. Олар мәңгі қар етегінде баспаналап, жайылым тауып жауларынан қорғанады. Таңертең және кешке текелер көгал жерлерде жайылады. Күндіз тынығады. Олардың үйір басы — кәрі теке үйірді күзетіп, төнген қауіпті дер кезінде білдіреді. Міне, көп жылдардан бері қорық қызметкерлері әрдайым таудағы таутекелердің санын бақылап келеді. Есепті бұл жануарлар ізі жақсы көрінетін қыс кезінде де жүргізуге тура келеді. Дәл осы кезде таутекелер мекеніне жетуге мүмкіндік болмайды. Сондықтан да вертолеттерді пайдалануға тура келеді.

Тау ешкілері — текелер — қорықта жыл сайын көбейіп келеді; 1976 жылғы соңғы есеп бойынша 500 бас ешкі бар екендігі анықталды. Көрші аңғардағы қорықтың ғылыми бөлімінің жазғы базасында табиғи сортаң бар еді. Оған тау ешкілері келетін болды. Сортаңға келетін ешкілер саны жылдан-жылға өсе түсті. Оларға ешкім тимеді. Кішкентай лақтар адамнан сескенбейтін ірі жануарларға айналды. Қазір отыз метрдей жерде сортаңда жүрген текелер оларды суретке түсіріп, дауыстап сөйлесіп, темекі тартып жүрген адамдарға көңіл аудармайды.

Бірақ текелер кейде өздерінің қас жауы — барыстарға бізге түсініксіз әуестікпен қарайды.

Таутекелерінің есебін жүргізгенде ең бастысы текелерді секем алдырмау. Ірі тастардың тасасынан сығалап тұрған аңшы таутеке-

лерді бірден аңғарды. Одан үш жүз метрдей жерде біресе алға, енді бірде артқа қарай сезіктене жүгіруде. Құлақтарын қайшылап, аяқтарымен жер тарпып олар төмен қарайды.

Аңшыны текелердің бұл мінезі таңқалдырды. Оларға не керек? Оларды қайқы белдің шетіне тартып тұрған не? Қайқы белдің етегіндегі тастардың арасынан сұр түсті әлдене қозғалды. Дүрбіні соған туралаған аңшы оның ірі барыс екенін аңғарды, ол болса ешкілерге назар аудармастан жүріп барады.

Барыс тағы да жоғары көтерілді де, жайлап басып жүре берді. Ол жалқау қимылымен ешкілерге тимейтін сыңай танытқандай.

Тау ешкілері тағы да қайқы белдің шетіне келіп, төменде жүрген барысқа қарады, сонан соң әрі кетті.

Аңшы жануарлардың бұл мінезін қызыға қарап отыр. Ұзамай-ақ барыс ешкілерге таяп келді. Олар тағы да шетке қарай ығысқанда тағы да алға ырғып, қайқы белдің ең төменгі жағындағы тастың тасасында қозғалыссыз қатып қалды.

Ешкілер тағы да қайта оралды. Барыс тосқауылдан шықты. Көзді ашып-жұмғанша бәрі де тына қалды да, тек беткейден ұсақ тастар ғана сырғып жатты. Текелер бірден белден аса шауып кетті. Барыс өзі келген жақтағы тастар арасында көрінбей кетті.

БҰЛТТАН ЖОҒАРЫ БИІКТЕ

Кілемдей түрлі-түсті альпі шалғындарына таңертең тау күрке тауықтары—ұларлар ұшып келіп жайылады. Тауық пішінді ірі сұр құстар өздері түнеген үлкен тасты қорымнан төмен ұшып түседі. Олардың қанатындағы ақ жолақ алыстан-ақ жақсы көрінеді. Ұларлар қонды. Дүрбі арқылы олардың алға қарай асығыс 2—3 қадам жасап, бастарын оңды-солды қимылдатып, әлдене ұстап жеп жүргенін аңғаруға болады. Ұларлар осылай бір сағатқа жуық қоректенді де бірте-бірте шыршалардың арасына кіріп кетті. Олар немене жеді екен?

Жарты сағаттан соң жүзін жуған терін сүрткен қорық сақшысы ұларлар жайылған тік беткейдегі көкорайға келіп жетті. Мұнда таңертеңгі күн көзіне әлі де түн салқынынан жылынбаған көптеген

саяқ шегіртке қонады екен де, ұларлар осыларды жейді екен.

Кенеттен ащы дауыс шықты да қанаттарын сабалаған ұларлар ұшып кетті. Ірі сұңқар ұларлар соңынан құйғыта ұшып келеді. Ұларлар тастардың арасына жасырынады. Тек, шабандап қалған біреуі сұңқардың қаһарына ұшырады. Сұңқар бүріп алған жемтігін заңғар аспаннан тастап жіберді. Ұлар бір аунап түсіп төменге қарай құлдилады. Сұңқар жемтігін қайта іліп, қауқарлы тұяқтарына қысып алды да, көзден ғайып болды.

Осы бір жиырма-отыз ғана секундта болған көрініс көз алдымда мәңгі қалып қойды.

Бірде-бір зоопаркте осы тамаша құс жоқ. Ұларлар қолда ұстауға көнбісті емес, бұлар еркіндік құсы. Оларды тек бұлт аймалаған биік шыңдарда көріп, әуезді әндерін тыңдауға болады.

ТАСТЫ ҚОРИМДАРДА

Биік шыңнан етекке дейін тасты қорым созылған. Үлкенді-кішілі тастар бір-бірімен жанаса, кейде бірінің үстінде бірі ретсіз орналасқан.

Тас арасымен сыбдырлай ағып жатқан мына өзеннің жағасында тіршілік қайнауда. Шөптің арасынан құстардың дауысы, насекомдардың шырылы, тышқандардың шикылдаған үні, сыбдыры естіледі. Бірақ, тасты қорымның арасы тыныштыққа шомған. Тіпті, мұнда шөп те өспейді. Тасты тек қына мен мүк басып жатыр.

Тас астынан шолақ құйрық сарғыштау тышқан шықты. Ол тас үстіне кептіруге жайған шөбін асықпай аударыстырып жатыр.

Бұл тасты қорым тұрғыны — пішенші тышқан немесе сары шақылдақ. Тастар арасындағы мыңдаған жықпыл-жыра, қуыстар оларға сенімді қорған бола алады. Ол шөпті түбімен қиып, аузына сыйғанша бір тұтамын тістеп алып, қорымның ортасына әкеледі де, күнге жайып кептіреді. Шөп кепкен соң оны жауын тимейтін таса жерге әкеліп жинайды. Шақылдақ өте тез әрі дыбыссыз жүгіреді.

Шақылдақтармен бірге тасты қорымда титімдей сұр тышқан — тас сұр тышқаны мекендейді. Оның түсі сұр тастан бір аумайды.

Сұр тышқан атаулының ішінде оның мұрты өте ұзын; денесінің жартысына тең тышқан. Оны әрдайым қимылдатып, алдын бағдарлап отырады.

Тас сұр тышқаны 2000 метр және одан да әрі биіктікте кездеседі. Ол да шақылдақ сияқты қысқы азығына шөп кептіріп жинайды.

Бұлардың көршілері суырлар тас арасынан терең ін қазады. Суырлар жылдың көп бөлігін қысқы суықтан қорғанып ұйқымен өткізеді. Ал, жазда альпі шалғындарында жайылады. Суырлар індерінің жанындағы тасқа шығып жатып күнге қыздырынады. Бұл жерден төнген қауіпті аңғару жыртқышқа оңай. Құс көрінсе-ақ оны байқап қалған суыр қорыққан үн шығарса болды, басқа суырлар індеріне зып береді.

СИРЕК КЕЗДЕСУЛЕР

Альпі белдеуінің құз-жартастарында қорықтағы ең ірі құстардың бірі — сақалта ұя салады. Бұл қара ала құсқа сақалта деген ат тұмсығының астындағы сақал тәрізді жіңішке қауырсындары болуына байланысты қойылған. Сақалтаны кейде қозықұмай деп те атайды, бірақ бұл қозыға түспейді. Оның жайған қанатының ұзындығы үш метрге жетеді, салмағы 5—7 килограмм тартады. Ол өлексемен қоректенеді, әсіресе өлексені тәуір көреді, сондай-ақ ескі, қатып, кеуіп қалған өлекседен де қашпайды. Қойдың омыртқасын қабырғасымен бірге немесе еліктің санының бір бөлігін емін-еркін жұтып жібере алады. Сақалта суыр, кекілік, тағы басқаларды өте сирек аулайды.

Қорықта сақалтаны көру қиын. Саны өте кеміп барады, сирек кездеседі. Ол Қазақ ССР-інің Қызыл кітабына енгізілген.

Төмендегі аңғар етегінде бұлақ сылдырайды. Қарлы шыңдар алыс емес. Аңғар төбесінен үлкен құс ұшып өтті де шеңбер жасай жоғары көтеріле бастады. Бұл сақалта еді.

Осы өте сирек кездесетін құстың ұясы мен оның балапандарын суретке түсіріп алу кез-келген натуралистің арманы.

Беліне арқанды байлаған ғалым құз-жартасқа түсіп келеді.

Жартастағы алаңда көптеген бұтақтардан жүн төсеп жасалған өте үлкен ұя көрінді. Айналасында ірілі-ұсақты сүйектер шашылып жатыр. Ұя құлап түскен тастан қалған кішкене қуыс аузына бөгет болып тұр. Сақалта ұяда жоқ екен. Бірақ қара-көлеңке ұя. Ішінде әлдене қимылдады. Ғалым аяқ астындағы сүйектерді сындыра басып ұяны аттап өтті де сіреңке жағып, ішіне жарық түсірді. Аяқ астынан шаң бұрқ ете түсті, қуыс ішіне су тимейді екен. Қуыс бұрышында сақалтаның ірі келген балапаны үрке тығылып отыр екен. Бұл да ұяда суретке түсірілді.

Сақалтамен екінші кездесу декабрь айының ашық күнінде болды. Аңғар төбесінде бұл үлкен құс баяу қалықтап ұшып жүрді. Үш метрлік қанатын кең жайып планер тәрізді қалықтай барып жартастқа қонды. Ол қыстың көгілдір фонынан әсем көрінді. Ұзамай-ақ ол қанатын бір қақпастан кең жайып аспанға көтерілді. Шеңбер жасай жоғары өрлеп барады. Кенет оның тырнағынан әлдене құлдилап жөнелді. Ол қайтадан әлгі ұшып кеткен жеріне қонды.

Арада бірер минут өткен соң ол әуеде тағы да қалықтап жүрді. Тырнағынан тағы да әлдене құлдилады. Тек, ол үшінші рет ұшқанда дүрбімен қарағанда бұл құстың тырнағына қысқан тасты жерге тастап ойнап жүргені байқалды.

МӘҢГІ МҰЗДАР ШЕГІНДЕ

Альпі шалғындарынан жоғары — құз жартастар мен тасты қорымдар. Солтүстік беткейінде мәңгі қар жатыр. Бұл жерді меңіреу тыныштық басқан, және бұл жерден мәңгі мұз басталады. Тек, таутеке ғана жаз айларында осында тынығуға келеді, сондай-ақ кейде сары тұмсық шәуқарға дауысы тыныштықты бұзады.

Дегенмен де теңіз деңгейінен 3500 метр және бұл биіктіктен ері қандай құстар тұрақты тіршілік ететінін білгіміз келді!

Ғалым палаткасын таудың мәңгі мұзы басталатын жердегі тас арасына тікті.

Жол сілтеуші жарау атпен етекке кетті де, профессор бір айға тым-тырыс тыныштық арасында жалғыз қалды. Кейде шыңдарда жел құйындай соғады. Қалың тұман жиі-жиі қарлы шыңдарды жапты. Сонда июль айы екеніне қарамастан, тастар күздегідей бірден суық тартып, ауа ылғалданып, күн суып кетеді. Енді жел тау шыңдарынан бұлттарды қуып әкеткенше үлкен шыдаммен күтуге тура келді. Қалың тұман кезінде аяқты аттап басудың өзі қауіпті.

Бірақ, жел бұлттарды түре қуып, жаздың шуағы мол күні жарық ете қалды. Айналада таудың тамаша бейнесі ашылды, құдды бір кино залының экранында әсем пейзаж пайда болғандай. Оңтүстік-шығысқа қарай қарлы шыңдар жосылып жатыр. Ал солтүстікке қарай бірден төмен кетеді, оның сонау етегінен бастап ұшы-қиыры жоқ, Іле өзенінің оң жағындағы құмы ағараңдаған жазық жатыр.

Қатты шырыл көңіл аударды. Таста отырған титімдей құс дәл бір сәлем бергендей, басы мен құйрығын дамылсыз қимылдатады. Ол бүкіл жаз бойы өзі қожа болған осынау биікке кенеттен келген адамға таңқалғандай. Таяп келгенде мұның альпі сұр жылқышысы екенін білу қиын емес еді.

Аузына тістеген жемі бар ол тастың астына кіріп кетті. Одан балапандардың шырылы естілді. Оның балапандарын тек кішкене қара өрмекшімен қоректендіретінін анықтау аса қиынға түскен жоқ. Олар төңіректе тек тас астында емес, мұз үстінде де өте көп екен.

Өрмекшілер аяқтарын жай басып қар мен мұз жиегінен біраз жерге жорғалап кетіпті, енді-енді қатып қалатындай көрінеді. Бірақ асықпай қайта аралап, тас астында жасырынады екен.

Мұнда мекендейтін екінші бір құс қызылқанат болып шықты. Ашық қызыл-күрең қанатын кең жайған ол ағаш діңіне жабысқан тоқылдақша құз тастары бетіне қайта-қайта жабысып қонып жүрді. Ол ұшқан кезде көбелекті еске салды. Бұл құс та балапандарын қара өрмекшімен қоректендіреді.

Құстың осы екі түрі мен өрмекшілер ғана мәңгі мұз шегінде жайымен тіршілік етеді екен. Басқа ешқандай жәндік, жануар тұрақтамапты. Шәуқарға, сақалта ғана кейде мұнда аздаған уақыт тынығу үшін ұшып келеді. Бірде, шатырдың іргесінде тастар төмен домалаған дыбыс пайда болды. Бұл тау беткейімен шауып өткен кәрі тау ешкілері аяғының астынан домалаған тастар болды. Олар артына қатты сескеніп қарап, көзден ғайып болды. Бірнеше минуттан соң үлкен барыс құйрығының қара ұшын долдана қимылдатып, ешкілер кеткен жаққа қарай жорта жөнелді. Бірақ, бұл жануарлар мәңгі мұз шегіне өте сирек келеді, мұнда ұзақ аялдамайды. Олар едәуір төменде жайылып, тіршілік етеді.

Егер, біз жоғарыдағы айтқан екі құс өрмекшімен қоректенеді десек, онда өрмекшінің өзі немен қоректенетінін де білуіміз керек қой. Бұл жерде тас арасына жемін ұстау үшін тоқыған өрмекте тірі насекомдар мүлдем жоқ. Бірақ, өрмекші осы арада тіршілік етеді, демек, әлденені қорек етеді.

Ғалым тынбай ізденіп, бұл жұмбақтың да түйінін шешті. Өрмекші неге өте баяу қозғалады? Демек, ол қозғалмайтын нәрсемен қоректенетін болғаны ма? Солай болып шықты.

Күннің алғашқы сәулесімен бірге сонау жылы жазықтан самал соға бастады. Бұл жел ең биік шыңдарға да жетті. Жылы жел мәңгі мұзды аймаққа көптеген ұшатын насекомдарды, тіпті көбелектерді де, сонаны да ұшырып әкеледі. Жел тынғанда қар бетіне, тасқа түскен насекомдар суықтан есеңгіреп түнде қырылып қалды. Міне, қара өрмекшілер тастарда жайлап жүріп, салқын әсерінен әлі бұзылмаған насеком өлекселерін түске дейін теріп жейді. Шындығында да өрмекшілерге асығудың қажеті жоқ қой. Күннің екінші жартысында «өнім» толық жиналып болады да, тоқ өрмекшілер тас астына тығылады.

Тіпті, осы биіктегі мұз шегінде қанатты жыртқыштардың да жемі мол «тойы» болып жатады. Ғалым тау бұрылысынан шыға келгенде күшігендердің бір тобын көрді. Олар мұздың жиегінде отыр екен. Бұлар адамды көргенде әуеге өзер көтерілді.

Бұл жерде барыс тау ешкісін жартылай жеп қалдырып кеткені, күшігендердің осы өлексеге жиналғаны анықталды. Күшігендер тұяқтыларды іле алмайды, тек өлекселермен, не барыс қалдырған қалдықтармен қоректенеді.

Бұдан да биік, сонау тау шыңдарының бұлт будақтанған ұшар басында мәңгі қар шағылысады. Ол жерде ешбір аң да, құс та жоқ. Тек, жел гуілдеп, мұзды қар тасты жабады.

СУЫҚ ҚАР ЖӘНЕ ЖЫЛЫ БҰЛАҚТАР

Бұлттардың астында және одан жоғары Іле Алатауы шыңдарының мәңгі қары шағылысады. Олар көптеген шақырымға созылып жатыр. Жіңішке аңғарларда қар қалың қабаты алып мұздарға айналған. Олардың ұзындығы 8 километрге жетеді. Осы «қатып қалған өзендерден» суы тіс қарықтырар бұлақтар бастау алады; төмен қарай тастан-тасқа секіріп, ырғи ағып, олар тұс-тұстан бір арнаға тоғыса келе Іле Алатауының солтүстік беткейінен жазыққа жол тартқан өзен құрайды. Биік таудың қары мен мұзының суынан тау етегіндегі егістік алқаптар, бау-бақшалар шөл қандырады.

Қорық тауында бірқатар ірі өзендердің су алабы орналасқан: бұлар Талғар, Есік өзендері, ал қорықтың оңтүстік бөлігінде — Шелек өзені. Осы жерден көптеген кішкене өзендер мен бұлақтар да бастау алады.

Өзен суының негізгі қоры мұз бен қар еріген кезде құралады. Олардың жаңбыр суымен қоректенуі 10 процент қана. Сондықтан да өзен суы тек көктемде ғана емес, мұз жаппай еритін жаз айларында да мол болады. Өзен суы жылылығы ыстық шілдеде де 10—15 градустан аспайды.

Тау өзені долы келеді. Жауын ұзақ жауғанда су тау өзенінің ернеуінен асып, тасты тасқын пайда болады. Олар тек Тянь-Шаньда ғана емес, Закавказье мен Альпі тауларында да кездеседі. Бұл — селдер.

Селді тасқындар — аса қауіпті. Ол барлық тірі дүниені жайпап кетеді. Міне, мысалы, қорықтың қарт қызметкерлерінің бірі Г. Д. Петерсон 1940 жылғы сел тасқыны нәтижесін былай суреттейді: «Балшықты, тасты сел тасқыны Батыс Талғар өзенінің жағасында биіктігі 1,5—2 метр, ал ені 20—30 метрге дейінгі терраса қалдырды. Тасқын шөгіндісі негізінен ені 10—20 сантиметрге дейінгі гранит сынықтарынан құрылған. Кейбір домалақ тастардың диаметрі 4 метрге жетті. Тас сынықтары балшықты құмдармен қатып қалған; жоба мен есеп бойынша төмен құлаған тасқын көлемі 50000 текше метрге жетті». (Алматы қорығының еңбектері. Алматы, 1970 ж., IX т).

Сел негізінен судың тау көлдерінде көп жиналып, көл ернеуін бұза асып кетуінен болады.

Қазір қорықтың өзен бассейндерінде сел туралы хабарлап тұру қызметі жолға қойылған. Бұған вертолеттер пайдаланылады, арнайы автоматтандырылған хабарлау радиостанциялары құрылған, бақылау постылары ұйымдастырылған. Сел енді адам үшін күтпеген оқиға болмақ емес.

Тау өзендеріне мұз бен қар суынан, жауын суынан басқа жер асты сулары қосылады. Өзендердің жағасында көп жағдайда жарылған жерлерден су атқылап тұрады. Бұл су жердің терең тектоникалық жарығынан шығады. Жер асты суының жер қыртысының терең қабатымен түйісуі нәтижесінде жоғары радиоактивтік қасиеті бар жылы бұлақтар пайда болады. Тек Талғар өзенінің оң тармағы бассейнінде ғана жылы бұлақтардың кемінде осындай 5 тобы бар. Олар батыстан шығысқа қарай Іле Алатауы жоталарының тарамдарымен өтетін тектоникалық жарылыс бағытымен теңіз бетінен 1600—2000 метр биіктікте орналасқан.

Бұл бұлақтардың кейбіреулерінің температурасы 26 градус, олардың минералдылығы (1 литрге 290 мг) мен радиоактивтілігі (124 эв.) де жоғары. Бұлақтардың суы көбінесе сульфат — натрий-калийлі сулар қатарына жатады. Талғардың жылы бұлақтары өзінің радиоактивтілігі мен бальнеологиялық қасиеттері жағынан Қазақстанның, мәселен, Рахманов бұлақтары, Алма-Арасан, Балық-Арасан, тіпті Қапал-Арасан сияқты бірқатар белгілі бұлақтарынан да жоғары тұр.

Біз альпілік көлге жеткенде тау шыңдарын бұлт аймалап, күн енді ғана көрінген еді. Айнадай жарқыраған су бетінен құздардың сұлбесі көрінеді. Көлге сарқырама құлап жатыр. Таяу жерде мәңгі қар шағылысуда.

Мұндай биік тау көлдері қорықта таудың жоғарғы шегінде мәңгі мұздарға таяу жерден кездеседі. Олардың кейбірі терең (тереңдігі 150 метр, ал диаметрі 500 метрге жетеді). Қорықта 140 мұздақ көлдерге су береді. Бұлардың ішіндегі ең ірілері — Тоғызан, Шоқал, Корженев, Алып, Есік көшпе мұздары.

Көлдердің мұздай суық суы жануарларды өзіне тартады. Әсіресе, мұнда огорь деген үйрек, балшықшы құстардың бір түрі — орақ гүмсық көп.

Ащы айғай алысқа жаңғырып жетеді. Үлкен қызғылттау келген, сарыала қаз деп аталатын үйрек қанатын жайымен сермеп, қазша төмендеп көлге қонғалы келеді. Көлді бір айналды да суға қонды.

Жағалаудан үйрекке қарай балапан жүзіп келеді, оның соңынан тағы да екеуі көрінді. Бірақ, үйрек тынымсыз ғақылдап айналаны жаңғырықтырды. Оның жанында үш балапаны жүзіп жүр, енді оған не керек?

Үйрек асыға ұшып, тынымсыз үн шығара көлді бір айналды. Көл ортасында үлпілдек үш балапан жүзіп жүр. Ол енді суға төніп тұрған жарға ұшып келді де, безек қаға бір жерден әрлі-берлі қайта-қайта ұшып өтті де балапандарына келіп қонды. Сонда жардан бірінің ізін бірі ала екі домалақ үлпілдек төмен қарай құлдилай жөнелді. Бұлар да балапандары еді. Олар қысқа қанаттарын тынымсыз қағып, тасқа құлап түсіп, суға жүгіріп барып анасына қарай жүзе жөнелді. Жеп-жеңіл, мамық балапандар биіктен байыппен жайлап ұшып түсті.

2000 метр биіктіктегі биік тау көлі жағалауындағы тас арасында кішкене аң тіршілік етеді. Ол екпінмен жүгіріп келіп суға түсіп кетеді де, тас сияқты бірден су түбіне кетеді. Бұл — су жертесері, немесе куторлар. Оның жарты өмірі суда өтеді.

АШЫЛҒАН ЖӘНЕ АШЫЛМАҒАН ҚҰПИЯЛАР

Біздің Алматы қорығына саяхатымыз да аяқталды. Оның климат белдеулерімен, жануарлары мен өсімдіктер әлемімен таныстықтан соң ғалымдардың істеген жұмысын айтып, ғылыми-зерттеу жұмысының қорытындысын шығарғымыз келеді. Алматы қорығына қырық бес жыл толды. Аз уақыт емес. Осы уақыт ішінде ғалымдар оның табиғатының көптеген құпияларын ашты.

Қорықтың ең ірі байлығы — шыршалы ормандар. Орман — бұл тек ағаш қана емес, ол ағаштармен бірге өсетін тал-шіліктер, шөптер, оларды мекендейтін құстар, аңдар, насекомдар. Міне, сондықтан да ғалымдардың зерттеуі мен бақылауы комплекстілігімен ерекшеленеді. Шренк шыршасын зерттей жүріп, М. А. Проскуряков орман құрайтын түрлердің региональды модельдерінің молшылығы негізінде ормандардың табиғи қайта жаңаруына баға берудің жаңа принципті әдісін тапты. Қазір ол Алтай ормандарында өндірістік сынақтан өтті. Оны іске енгізу тау жағдайына байланысты бұрын қолданылып келген табиғи қайта жаңаруға баға берудегі тиімділігі аз әдістен бас тартуға мүмкіндік береді. Қорықта тау ормандарының табиғи жаңаруының ғылыми-методикалық негізі олардың биологиялық құрылымын түсінуге мүмкіндік береді және шаруашылық шараларының орындалмауына тосқауыл қояды, ал, қорықта орманды сақтаудың дұрыс тәртібін түзеді.

Қазіргі кезде қорықтың тау ормандары үшін ортаның орман құраушы факторларының жағдайына орай негізгі және қосалқы

өсімдіктер түрі молшылығының региональды модельдері құрылған. Ол әртүрлі сала мамандарының комплексті жұмысының негізі ретінде пайдаланылады, осы арқылы ормандардың биологиялық тұрақтылығын танып, оны сақтау жөніндегі ең басты міндетті шешуді түбірімен жеңілдетеді.

Жалпы алғанда жүргізіліп отырған комплексті зерттеу жұмыстары орман жағдайына баға беру әдістерін ашуға және топырақ қыртысы, сүт қоректілердің, құстар мен насекомдардың, тағы басқа орман жәндіктерінің, шыршаның оптималды құрылымын сақтау шараларын белгілеуге бағытталған. Осы комплексті зерттеулердің нәтижесінде қорықтағы шыршалы ормандардың биологиялық тұрақтылығын сақтап, бақылауға алуға кеңес беріледі. Бұл негізінде табиғи қылқан жапырақты ормандарды қалыптастырудың оптималды тәртібін сақтау міндетін шешуге мүмкіндік береді.

Бірақ Тянь-Шань шыршаларының қайта жаңару мен сақталу проблемасы қорықтағы ғылыми қызметтің күн тәртібінен түспейді. Ғалымдар өсімдіктер мен жануарлар әлемінің, топырақ қыртысының, өзендердің, ауа райының өзгерісін, қорықта қоныс тепкен өсімдіктер мен жануарлардың фенологиясын тұрақты бақылайды.

Қылқан жапырақты шыршалы ормандарда мал жаюдың ролі де анықталды. Тянь-Шань ормандарын зерттейтін көптеген ғалымдар бұл ормандардың бейнесін көріктендіре түсуде онда мал жаюдың шешуші роль атқаратыны туралы ойлар айтты. Бұл антропогендік әсер етудің қуатты факторы.

Қорық ғалымдары Тянь-Шань ормандарына мал жаюдың орман құрайтын процесті баяулататынын, бірақ тоқтатпайтынын дәлелдеді.

Баяу өсетін жас шыршаларды (5—7 жылдық) бойы аласа болғандықтан мал шырпи алады. Ал шырша бекіп, тамырын жайған соң, ол бұтақтарының шырпылғанына төзімді келеді. Бұл Е. М. Коваленконың арнайы зерттеуімен дәлелденді. Ал Шренк шыршасы өз эволюциясы барысында шырпылған, жойылған бұтақтарын қайта қалпына келтіруге бейімделген.

Шыршалардың қоректену құпиясы ашылды. Тамыр жүйесін зерттеудің көп жылғы нәтижесінде шыршалардың өмірінің алғашқы жылында білек тамырдан нәр алатыны анықталды. Он жастан бас-

тап қосалқы тамыр жүйесі құрылады, ол отыз жаста басты тамырға айналады. Одан әрі шырша тамырлары бір-бірімен жалғасып кететіндіктен қоректік затты сіңіру қайта өзгереді.

Ағаш бітімі тығыз жерлерде тамырлары бірігіп кеткен ағаш «топтары» пайда болып, қоректену барысында табиғи қатаң сұрыптау жүріп, бейімді ағаш қана қалады.

Сонымен шыршалардың тамыр жүйесі топырақтың елу сантиметрлік жоғарғы қабатында бірімен-бірі ұштасып, тау беткейлерінің топырағын едәуір бекітеді. Қорықтың барлық территориясындағы топырақ борпылдақ десек, бұл да өте пайдалы. Сондықтан да бұдан арғы зерттеу тау топырақтарының физикалық қасиетін өзгертуге, жалпы заңдылықтардың әсері мен тау беткейлері топырағын бекітуге бағытталуы тиіс.

Шыршаларға өте жақын жерде көктеректер өседі. Көптеген топшылаулар бойынша көктеректер шірік ауруына шалдыға бастады деген пікір пайда болып, Іле Алатауындағы көктеректі орман ағаштарының біразы кесіліп, құрып кету жағдайына жетті. Қорықтың аға ғылыми қызметкері О. Н. Хомулло көктерек орманның негізгі бөлігі аурудан толық аман екендігін дәлелдеді. Көктеректің қабығы жасыл, жаңа түрі табылды. Бұл ағаштың механикалық қасиеті жоғары, әрі өте тез өсетіні анықталды.

Қорықтағы жануарлар тіршілігі де ғалымдардың бақылауында. Тянь-Шань ормандарына әкелінген ақ тиіндердің тіршілік әрекетін мұқият зерттеу, олардың шыршаларға қауіп төндіріп отырғанын анықтады. Қазір Қазақ ССР Орман шаруашылығы министрлігі ақ тиіндердің санын азайту шараларын іздеу үстінде.

Зоолог В. М. Зверевтің ұсынысымен Алматы қорығына Томскіден әкелген 143 үлкен сары шымшық жіберілген еді. Олар күніне өз салмағындай насеком жейді. Сондықтан да жеміс ағаштары үшін Сібір сары шымшықтары өте пайдалы. Үлкен сары шымшықтар қорыққа тез жерсінді. Қазір Алматы маңындағы бақтар мен Іле Алатауының тауларында мыңдағаны таралған.

Бұлардың бәрі қорықта жүргізіліп отырған сан қырлы жұмыстардың кішкене ғана бөлегі. Ол қорық ғалымдарының тоғыз томдық ғылыми еңбектерінде кең көрініс тапқан.

Қорықтағы зерттеу жұмыстарына Совет Одағындағы жетекші институттардың бәрі де қатысады. Мысалы, 1978 жылы Қазақ ССР Ғылым академиясының зоология институтының академигі, профессор Е. В. Гвоздектің басшылығымен құрлық моллюскілері зерттеліп оларда трематод құрттардың личинкалары бар-жоғы тексерілді. арқар биологиясын (жетекшілік еткен биология ғылымының кандидаты А. К. Федосеев), сондай-ақ палеобиологиялық зерттеулер (жетекшілік еткен биология ғылымының кандидаты П. В. Шилин) жүргізілді. Украин ССР Ғылым академиясының зоология институты биология ғылымының докторы Е. Н. Савченконың басшылығымен Іле Алатауының ұзын мұртшалы қос қанатты насекомдарын зерттеді.

Бірақ, табиғаттың сансыз жұмбақтары шешуін талап етеді. Тағы да ормандардың табиғи қайта жаңаруын, шөп жамылғысының, тал-шіліктер мен ағаштардың, тағы басқалардың өнімділігін зерттей түсу қажет. Осыған байланысты сүт қоректілердің шыршалар құрылымына әсерін, орманның биологиялық тұрақтылығын қалыптастырудағы құстар мен насекомдардың ролін зерттеу міндеті тұр.

Міне, бұлардың бәрі қорықтағы шыршалы ормандардың биологиялық тұрақтылығын басқарып, бақылауға алуда өз кезегінде, Солтүстік Тянь-Шань қылқан жапырақты ормандарының оптимальды тәртібін қорғау міндетін шешуде өте қажет.

Алматы қорығы үшін 1978 жылдың 19 сентябрінде болған Қазақ ССР Ғылым академиясы ғылыми советінің көшпелі сессиясы үлкен оқиға болды. Онда «Қазақстанның жануарлар әлемі, оның дамуы, қайта қалпына келуі және қорғау» мәселесі қаралды. Оған Қазақ ССР Ғылым академиясының вице-президенті Е. В. Гвоздев жетекшілік етті. Бұл сессияда табиғатты қорғау тек биологиялық қана емес, сондай-ақ әлеуметтік-экономикалық та маңызға ие ғасырдың ең көкейкесті проблемасы деп танылды. Табиғаттың бірегей көріністерін сақтаудың ең жақсы түрі — мемлекеттік қорықтар. Мұны Алматы қорығының өмірінен айқын көруге болады.

ҚОРЫҚ КЕЛБЕТІ	5
ТОҒАЙЛАР	11
БҮЛБҮЛДAR ПАТШАЛЫҒЫ	12
ҚЫРҒАУЫЛДАР МЕКЕНІ	13
ҚАНАТТЫ БАЛЫҚ АУЛАУШЫ	14
ҚҰМ ҚОЯНЫ ЖӘНЕ ТАҒЫ БАСҚАЛАРЫ	15
ШӨЛ	17
ҚАРАҚҰЙРЫҚ	20
АРҚАР СҮРЛЕУІ	20
«ӘНШІ» ҚҰМДАР	24
АЛА ТАУ	28
ЕҢ ӘДЕМІ ЖАНУАР	30
ОЛАР ҚАЙТА ОРАЛДЫ	31
ҚАРДАҒЫ ІЗДЕР	32
ҚАНАТТЫ ЖЫРТҚЫШТАР	34
КЕШТЕ	36
ҚОНЫС АУДАРУШЫЛАР	38
АДАМ ҚОРҚЫНЫШТЫ ЕМЕС ТЕ	40
ҚЫЛҚАН ЖАПЫРАҚТЫ ТАУ ОРМАНДАРЫ	42
ТАУ «ҚОЖАСЫ»	44
ІЗ КЕСУ	46
ҚҰЙРЫҚТЫҢ ҚАРА ҰШЫ	49
АҚ ТӨСТІ СУСАР	50
АҚ ТИІНДЕРМЕН НЕ ІСТЕУ КЕРЕК!	51
ОРМАН «ҒАЖАЙЫПТАРЫ»	52
ҚҰС ЖҰМБАҚТАРЫ	53
ТӘРТІПКЕ ҚАРАМАСТАН	54
СӘТСІЗ КОНЦЕРТ	55
«СҮҢГУІР»	57
ӨЗГЕ ЖАПАЛАҚТАРДАЙ ЕМЕС	57
БАҚЫТ ҚҰСЫ	58
СУБАЛЬПІ МЕН АЛЬПІ ШАЛҒЫНДАРЫ	60
ҚАР БАРЫСЫНЫҢ ИЕЛІГІ	61
ӘУЕСТІК	64
БҮЛТТАН ЖОҒАРЫ БИІКТЕ	66
ТАСТЫ ҚОРЫМДАРДА	67
СИРЕК КЕЗДЕСУЛЕР	68
ЖАРТАСТАР	70
ТАУ ӨЗЕНДЕРІ МЕН КӨЛДЕРІ	73
ТАУ КӨЛДЕРІНІҢ СЫРЫ	75
АШЫЛҒАН ЖӘНЕ АШЫЛМАҒАН ҚҰПИЯЛАР	76